

OVER DE GRENS

EEN ONDERZOEK NAAR MIGRANTEN
ZONDER PAPIEREN EN TRANSNATIONALE
VORMEN VAN SOCIALE ZEKERHEID

BMP

OVER DE GRENS

**EEN ONDERZOEK NAAR MIGRANTEN ZONDER PAPIEREN EN
TRANSNATIONALE VORMEN VAN SOCIALE ZEKERHEID**

Stichting BMP
Amsterdam, februari 2012

BMP

Stichting Bevordering Maatschappelijke Participatie

Willem de Zwijgerlaan 350 B/2

1055 RD Amsterdam

T: 020-428 27 28

E: info@stichtingbmp.nl

W: www.stichtingbmp.nl

Saskia Moerbeek: Eindredactie en case study Noord-Oegandezen

Will Tinnemans: Literatuurstudie en case study Filippijnse Domestic Workers

Dilek Karaağaçlı: Case study Turkse Bulgaren

Financiering:

stichting instituut gak

Inhoud

Introductie	4
 A: Literatuurstudie	
<i>Naar formele en informele vormen van sociale zekerheid voor migranten zonder papieren</i>	6
I. Verzorgingsstaat in de verdediging	9
II. Perspectief van de migrant 'hier'	16
III. Transnationale sociale netwerken 'daar'	25
IV. Samenvatting Deel A	32
 B: Drie korte case studies	
Case study 1:	
<i>Opvang Turkse Bulgaren in Utrecht</i>	35
Case study 2:	
<i>Drie Filippijnse migrantenvrouwen zonder papieren</i>	52
Case study 3:	
<i>Ondersteuning van Noord Oegandezen in Londen</i>	58
 Conclusies	
Verantwoording case studies	69
Literatuur	70

Introductie

Inleiding

Over de grens doet verslag van een voorstudie die in 2010 heeft plaatsgevonden in het kader van het Cross Border Welfare onderzoeksproject, dat wordt gecoördineerd door prof. dr. Gijs Vonk, als bijzonder hoogleraar Sociale Zekerheidsrecht verbonden aan de Rijksuniversiteit Groningen, en prof. dr. Sarah van Walsum, hoogleraar Migratierecht en familiebanden aan de Vrije Universiteit. De eindpublicatie van het Cross Border Welfare onderzoeksproject heeft betrekking op de perspectieven voor migranten die geen of niet volledig toegang hebben tot de nationale stelsels van sociale zekerheid en het netwerk van bi- multilaterale verdragen dat daar overheen is gespannen. Deze eindpublicatie, is opgezet als een drieluik.

Het *eerste deel* heeft betrekking op formele rechtsposities van groepen die zijn uitgesloten. Het incorporeert de resultaten van eerdere deelonderzoeken die zijn uitgevoerd in het kader van het project, ter zake van illegalen (Kapuy), asielzoekers (Slingenberg), inkomenseisen (Hilbrink) en personen die geen beroep kunnen doen op internationale coördinatieverdragen inzake sociale zekerheid (Vonc en Kapuy). Centrale vragen zijn: welke juridische rechtvaardiging ligt aan de uitsluitingen ten grondslag, welke handelingsperspectieven hebben staten om aan deze uitsluiting vorm te geven en welke residuele vormen van bescherming kunnen door migranten rechtens worden ingeroepen.

Het *tweede deel* gaat in op informele opvangmechanismen die door uitgesloten migrantengroepen in stand worden gehouden. Dit deel bouwt voort op eerder onderzoek van Van Walsum en deze voorstudie die in 2010 is uitgevoerd door de Stichting BMP (zie hieronder). Het tweede deel beschrijft en analyseert de diversiteit van verschillende informele opvangvormen en de raakvlakken van deze vormen met het klassieke concept van sociale zekerheid. Het gaat hierbij niet alleen om opvangvormen in het gastland, maar ook om netwerken die in verbinding met het land van oorsprong tot stand zijn gekomen.

Het *derde deel* ten slotte brengt de twee sferen van de formele en de informele socialezekerheidsposities met elkaar in verbinding. In dit deel gaat het om de vraag welke (internationaal grondrechtelijke) verantwoordelijkheden de (internationale) overheden hebben ter zake van de bescherming en uitbouw van informele opvangmechanismen voor onbeschermden migranten. Gedacht kan worden aan het opzetten van terugkeerprogramma's, het bieden van steun aan gezinnen in het land van oorsprong, het stimuleren van onderlinge solidariteitsvormen, het faciliteren van zuiver privaatrechtelijke verzekeringsvormen, etc. Op deze wijze mondt de studie uit in een overzicht van perspectieven voor de sociale zekerheid van uitgesloten groepen van migranten.

Het vooronderzoek Over de grens dat is uitgevoerd door de stichting Bevordering Maatschappelijke Participatie (BMP), is bedoeld als een verkennende studie die ten dienste staat van het tweede deel van de eindpublicatie. Algemeen doel van het vooronderzoek is om te komen tot een overzicht van de inzichten en de resultaten van onderzoek naar informele opvangmechanismen voor uitgesloten migranten op basis van drie bronnen:

1. Internationale academische publicaties op het gebied van informele sociale zekerheid van migranten
2. Onderzoeksverslagen en rapporten van zelforganisaties en belangengroepen in Nederland en andere (Europese) landen
3. Resultaten van onderzoek/enquêtes/interviews die op dit terrein in het veld zijn verricht door de stichting BMP.

Diffuus onderzoeksgebied

Het terrein van uitgesloten migranten en informele sociale zekerheid is een tamelijk diffuus onderzoeksgebied.

1. Het gaat niet alleen om de vraag welke groepen door de bestaande nationale stelsels van sociale zekerheid worden uitgesloten, maar ook om de vraag wat sociale zekerheid in wezen is en in hoeverre bestaande vormen van solidariteit, informele zorg en verzekering die onder uitgesloten migranten bestaan, hiermee in verband kunnen worden gebracht.
2. Een belangrijke vraag is verder welke van de grote verscheidenheid aan vormen van informele steun en verzekering die migranten kennen tot het domein van dit onderzoek moeten worden gerekend. In de praktijk blijken deze vormen van steun die zich zowel in de gastlanden, als in de landen van herkomst en binnen transnationale netwerken afspelen, nauw met elkaar verweven zijn.
3. Tenslotte is er nog het punt van de enorme verscheidenheid aan groepen migranten en de grote verwevenheid tussen de leefwerelden van legale en illegale migranten. Zeker als er ook andere Europese landen in de studie betrokken worden gaat het om een grote hoeveelheid etnische groepen die elk hun eigen karakteristieken en informele structuren kennen. Voor vrijwel alle groepen geldt dat er slechts in beperkte mate sprake is van onderlinge steunsystemen van uitgesloten migranten, maar dat er in een breder verband binnen de etnische groepen juist heel veel vormen van steun en informele sociale zekerheid te onderscheiden zijn.

Om het veel omvattende en ingewikkelde onderzoeksgebied enigszins hanteerbaar te maken is de vraagstelling van het vooronderzoek uitgewerkt in drie deelvragen:

1. Welke vormen van informele etnische steun en sociale zekerheid voor en door illegale migranten zijn er, op basis van formele onderzoeken en informele literatuur, te onderscheiden in West-Europa (met de nadruk op Nederland) in de landen van herkomst en binnen diverse transnationale netwerken?
2. Is het mogelijk om op basis van een drietal case studies meer inzicht te krijgen in de manier waarop informele steun- en supportsystemen van drie verschillende etnische groepen in de praktijk werken?
3. Wat is er te zeggen over de raakvlakken van de gevonden vormen van steun met formele vormen van sociale zekerheid en in hoeverre dragen ze bij aan verdere ontwikkeling van (nieuwe) systemen van sociale zekerheid?

Leeswijzer

Dit onderzoeksrapport bestaat uit drie delen: **Deel A** omvat een literatuurstudie naar de naar de formele en informele vormen van etnische steun en sociale zekerheid binnen (transnationale) sociale netwerken van migranten. **Deel B** bestaat uit drie korte case studies naar Turkse Bulgaren in Utrecht, Filippijnse domestic Workers uit verschillende plaatsen in Nederland en de activiteiten van het Londense Latitude Care Network. **Deel C** omvat een aantal conclusies.

A: Literatuurstudie

Naar formele en informele vormen van sociale zekerheid voor migranten zonder papieren

Voorwoord

Deel A van de studie *Over de grens* doet verslag van een literatuurstudie naar de formele en informele vormen van etnische steun en sociale zekerheid binnen (transnationale) sociale netwerken van migranten.

Bij het uitvoeren van het onderzoek is een aantal vragen leidend geweest:

- Wie zijn de migranten zonder papieren?
- Hoe verloopt de beslissing om te migreren en om voor een bepaald bestemmingsland te kiezen?
- Hoe overleven zij en op welke vormen van steun kunnen zij rekenen?
- Wie helpt wie, onder welke voorwaarden en met welke verwachtingen?
- Welke voor- en nadelen zijn daar voor verschillende betrokken partijen aan verbonden?
- Welke invloed heeft het overheidsbeleid op de positie van migranten zonder papieren?
- Wat is de rol van de achterblijvers, in hoeverre profiteren zij van de migratie en in hoeverre steunen zij de migranten?
- In hoeverre is er sprake van transnationale netwerken van migranten en wat is daar de betekenis van?

Drie bronnen

Om na te gaan in hoeverre de bestaande literatuur op deze vragen een antwoord geeft zijn twee soorten bronnen geraadpleegd:

1. Internationale academische publicaties over informele sociale zekerheid van migranten.
2. Onderzoeksverslagen en rapporten van zelforganisaties en belangengroepen in Nederland en andere (Europese) landen.

Het verslag van de literatuurstudie is opgebouwd uit drie delen.

Deel 1 bekijkt het verschijnsel illegale migratie vanuit het perspectief van het gastland en de bestaande formele systemen van sociale zekerheid.

Deel 2 gaat uit van het perspectief van de migranten zonder papieren die zich in Nederland en andere Europese landen bevinden en onderzoekt de vormen van informele steun die zij ontvangen.

Deel 3 stelt de vraag naar de betekenis van de sociale netwerken van migranten in de landen van herkomst en het ontstaan van transnationale netwerken.

Ter verlevendiging van het verslag wordt hier en daar ingezoomd op de situatie van Turkse, Ghanese en Filipijnse migranten zonder papieren.

Inleiding

Dit onderzoek richt zich op de positie van migranten die geen of slechts gedeeltelijke toegang hebben tot de formele arrangementen van de verzorgingsstaat. In de praktijk worden migranten die niet over de juiste papieren beschikken om in een land te verblijven en/of er te werken, vaak illegalen genoemd.

Het begrip 'illegalen' is relatief jong. Eind mei 1968 besloot de toenmalige regering de toelating van buitenlandse arbeiders drastisch te beperken. Voortaan mochten slechts drie categorieën buitenlanders in Nederland werken: 'gastarbeiders' die via de officiële wervingskantoren naar Nederland waren gehaald; buitenlanders die vooraf in het land van herkomst een werkvergunning voor Nederland hadden gekregen en buitenlanders die binnen vier maanden nadat ze uit Nederland vertrokken waren terugkwamen met een nog geldige verblijfsvergunning. De 'Roolvinkstop', genoemd naar de toenmalige minister van Sociale Zaken, werd van kracht op 1 juni 1968. Daarna waren alle vreemdelingen die buiten de drie genoemde categorieën vielen 'illegaal' (Tinnemans, 1994).

Het gaat doorgaans om arbeidsmigrant, uitgeprocedeerde asielzoekers die legaal het land zijn binnengekomen maar bleven nadat hun verblijfstitel verlopen was en burgers uit EU-lidstaten die hier wel mogen verblijven maar niet actief mogen zijn op de arbeidsmarkt. Onder hen bevinden zich ook slachtoffers van mensenhandel, onvrijwillig en zonder geldige papieren naar Europa getransporteerd en daar vaak onder dwang actief in de seksindustrie. De omvang van die groep is in Nederland volgens kenners relatief beperkt (Hopkins, 2005). Migrant zonder papieren zijn doorgaans geen willoze slachtoffers van meedogenloze daders, maar eerder 'klanten' van smokkelorganisaties die beschikken over valse persoons- en reisdocumenten en die de 'klant' tegen betaling vervoeren naar zijn plaats van bestemming.

Aan de term 'illegaal' kleefte mede door mensenhandel en -smokkel de associatie van wetsovertredingen, criminaliteit en georganiseerde misdaad. Die associatie is ongepast bij mensen die weliswaar de Vreemdelingenwet overtreden (Engbersen e.a., 2002), maar tegen wie verder geen serieuze verdenkingen bestaan. Ze houden zich als het even kan juist verre van criminele handelingen, alleen al omdat ze zich daarmee bij de politie in de kijker zouden spelen, met arrestatie en zo mogelijk uitzetting tot gevolg (Van der Leun, 2003). Om aan de hier bedoelde associatie met criminele handelingen te ontkomen, spreken we in dit document bij voorkeur van 'migrant zonder papieren', tenzij de term 'illegalen' onontkoombaar is (bijvoorbeeld in citaten).

Hoeveel migrant zonder papieren Nederland telt, is uit de aard der zaak onbekend. Ze melden zich niet vrijwillig voor tellingen en ze staan nergens geregistreerd. Schattingen lopen uiteen van enkele tienduizenden tot enkele honderdduizenden. In 2006 heeft het Wetenschappelijk Onderzoek en Documentatiecentrum (WODC) van het ministerie van Justitie een 'illegalenschatting' laten uitvoeren door de Faculteit Sociale Wetenschappen van de Universiteit Utrecht. Tussen april 2005 en april 2006 verbleven volgens die schatting 128.907 immigranten zonder geldige papieren in Nederland, van wie tweederde uit niet-Europese landen (Van der Heijden e.a., 2006). Sindsdien hebben zich ontwikkelingen voorgedaan die waarschijnlijk van invloed zijn op het aantal vreemdelingen dat zonder papieren in Nederland verblijft.

In 2007 is bijvoorbeeld voor 26.000 ex-asielzoekers een generaal pardon afgekondigd en door de uitbreiding van de Europese Unie in datzelfde jaar worden onderdanen uit nieuwe lidstaten als Bulgarije en Roemenië niet langer aangemerkt als 'illegale vreemdelingen'. Het WODC heeft daarom opdracht gegeven voor een nieuwe 'illegalenschatting', te publiceren in 2010 (zie <http://www.wodc.nl/onderzoeksdatabase/illegalenschatting.aspx>).

De categorie migranten zonder papieren is de afgelopen decennia in meerdere opzichten veranderd (Tinnemans, 2005):

- De landen van herkomst wisselen steeds sneller; er is een verschuiving opgetreden van traditionele emigratielanden als Marokko en Turkije naar Afrikaanse landen (waaronder Ghana), landen aan de oostelijke grenzen van Europa (Oekraïne, Rusland, Bosnië) en Aziatische landen (waaronder de Filipijnen).
- De groepen zijn diverser samengesteld: er is vaker sprake van kinderen (sommigen van hen zijn al twintig jaar hier, zonder verblijfstitel), vrouwen en ouderen.
- De motieven om naar Nederland te komen worden diverser: naast het traditionele motief, werk, zoeken sommigen ook algehele lotsverbetering, ontvluchten anderen geweld en komen weer anderen omwille van de liefde naar Nederland.
- Uitsluiting van immigranten leidt tot uitbuiting, bijvoorbeeld op de arbeids- en woningmarkt.
- De psychische en algehele gezondheidstoestand van migranten zonder papieren verslechtert, mede als gevolg van de in 1998 ingevoerde Koppelingswet, die vrijwel alle rechten en aanspraken ontnemt aan hen die zonder geldige verblijfstitel op Nederlands grondgebied verblijven; armoede, ontreding en angst, algehele rechteloosheid en een slechte gezondheid zijn gevolgen van dat beleid.
- Mensen zonder papieren komen vaker via mensenhandel en -smokkel naar Nederland, omdat andere kanalen zijn afgesloten.
- Er treedt een verschuiving op van (zwart) werk in de formele naar (zwart) werk in de informele economie. Daar komt bij dat er globaal gezien sprake is van een toegenomen mobiliteit en toegenomen arbeidsmigratie.

Nederland kent sinds 1998 de Koppelingswet, gericht op het buitensluiten van migranten zonder geldige verblijfsdocumenten en/of arbeidsvergunning. Sindsdien is meer nodig dan de fysieke aanwezigheid om in aanmerking te komen voor formeel georganiseerde solidariteit in de Nederlandse samenleving (Entzinger en Van der Meer, in: Entzinger en Van der Meer, 2004). Gegevens van de vreemdelingenpolitie worden gekoppeld aan die van de Gemeentelijke Basisadministratie, waardoor vreemdelingen zonder verblijfsrecht geen aanspraak meer kunnen maken op arrangementen van de verzorgingsstaat, zoals huursubsidie, uitkeringen en kinderbijslag. Migrant zonder papieren – of beter: hun kinderen – hebben sinds de invoering van de Koppelingswet uitsluitend nog recht op het volgen van onderwijs tot achttien jaar, ze kunnen onder strikte voorwaarden een beroep doen op juridische hulp en bijstand en ze kunnen in noodsituaties medische hulp vragen. Buiten die minimale aanspraken, waar Nederland niet onderuit kan omdat ze verankerd zijn in internationale verdragen, hebben migranten zonder papieren in Nederland geen rechten. Dat ligt in de meeste andere lidstaten van de Europese Unie niet of nauwelijks anders.

Vrijwel overal is het ongedocumenteerde migranten onmogelijk gemaakt om zonder geldige verblijfspapieren legaal werk te verrichten of bij te dragen aan dan wel gebruik te maken van de verzorgingsstaat. Dat betekent niet dat de toestroom van arbeidsmigrant zonder papieren is gestopt of verminderd. Migrant bepalen hun keuze voor een continent of land namelijk niet op grond van economische motieven of mogelijkheden om gebruik te maken van de verzorgingsstaat. Een veel belangrijker motief is gelegen in de mogelijkheid om in het land van bestemming aan te kloppen bij familie, dorps-, streek- of landgenoten die de overlevingskansen van de nieuwkomers vergroten (Staring, 2001; Engbersen e.a., 2002). Door leden van dergelijke transnationale sociale netwerken worden nieuwkomers immers opgevangen, daar vinden ze gedurende de eerste periode in het nieuwe land van bestemming een voorzichtig houvast. Weldra kunnen ze zich staande houden met inkomsten uit werk op de informele arbeidsmarkt. Zolang die arbeidsmarkt bestaat, zullen er arbeidsmigrant zijn om het werk te doen, met of zonder geldige verblijfs- en/of werkvergunning.

I. Verzorgingsstaat in de verdediging

Over solidariteit

In de bundel *Grenzeloze solidariteit* geeft bijzonder hoogleraar arbeidsverhoudingen aan de UvA Paul de Beer een heldere beschrijving van de principes van formele en informele solidariteit (De Beer, in: Entzinger en Van der Meer, 2004). Solidariteit – ‘positieve lotsverbondenheid’ – gaat per definitie gepaard met uitsluiting en insluiting, want ‘wie solidair zegt te zijn met iedereen, is in feite solidair met niemand’. ‘Warme solidariteit’ heeft betrekking op concrete personen voor wie je warme gevoelens koestert: gezin, familie, vrienden, burens, collega’s, bedelaars. ‘Koude solidariteit’ heeft betrekking op anonieme derden die je niet kent, maar met wie je toch verbonden bent: armen die bijstand krijgen, slachtoffers van brand die door de verzekering gedekt wordt of mensen in de Derde Wereld die via ontwikkelingssamenwerking gesteund worden. De Beer heeft het voornamelijk over de koude solidariteit, die wederkerig of eenzijdig kan zijn. Bij eenzijdige solidariteit is al van tevoren bekend dat bepaalde groepen waarschijnlijk minder aan het stelsel zullen bijdragen dan ze zullen ontvangen (‘slechte risico’s’), terwijl voor andere groepen juist het omgekeerde geldt (‘goede risico’s’). Eenzijdige solidariteit valt alleen te handhaven als er een zeker gemeenschapsgevoel bestaat, een lotsverbondenheid met onbekenden. Wederkerige solidariteit is gebaseerd op welbegrepen eigenbelang, een rationele afweging van kosten en baten: je verwacht iets terug als jou iets soortgelijks overkomt.

In een wereld met open grenzen kan solidariteit beter in stand worden gehouden naarmate er meer sprake is van wederkerige en minder van eenzijdige solidariteit en naarmate de in- en uitsluiting van voorzieningen beter onder controle is. Wanneer de balans tussen de twee soorten wordt verstoord, kan solidariteit ernstig onder druk komen te staan. De ‘goede risico’s’ willen dan van hun verplichtingen af, terwijl het systeem nou juist alleen werkt als deelname voor iedereen verplicht is en de instroom van slechte risico’s beperkt wordt, bijvoorbeeld door selectieve en gecontroleerde immigratie. Zo kan aan immigranten de eis gesteld worden dat het ingezetenschap een noodzakelijke, maar geen voldoende voorwaarde is voor deelname aan het stelsel van de verzorgingsstaat. Er kunnen aanvullende eisen gelden, bijvoorbeeld een aantal jaren legaal verblijf, of het bijdragen van premies en belastingen gedurende een bepaalde periode.

De auteur onderscheidt grofweg twee modellen. Het Canadese/Amerikaanse model combineert een liberaal migratiebeleid met een karige verzorgingsstaat. Het Europese model combineert een genereuze verzorgingsstaat met immigratiebeperkende maatregelen. De solidariteit met immigranten die elders een beter bestaan zoeken, gaat onvermijdelijk ten koste van solidariteit met de minst bevoorrechten in eigen land; het geld kan immers maar één keer worden uitgegeven. De enige uitweg uit dat duivelse dilemma is: het recht op eenzijdige solidariteit loskoppelen van het ingezetenschap van een land. Dat betekent de introductie van graden van burgerschap: van aspirant tot volwaardig burgerschap. Acceptatie van het onderscheid tussen eerste- en tweederangs burgers is daartoe een voorwaarde. Pas dan komt een combinatie van eenzijdige solidariteit en meer ruimte voor immigratie in beeld.

Beperkte rechten

Dennis Broeders, stafmedewerker bij de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR), gaat in zijn bijdrage aan dezelfde bundel in op modellen met beperkte rechten voor immigranten (Broeders, in: Entzinger en Van der Meer, 2004). Voor het onderwerp van dit rapport is het ‘prestatie-model’ van belang: arbeidsmigranten kunnen rechten en een verblijfssatus verdienen of verliezen

op basis van prestaties. In een soort proefperiode bewijzen mensen dat ze iets kunnen. Dit model is vooral geschikt om immigratie zonder papieren tegen te gaan, mits het voor werkgevers dermate aantrekkelijk wordt gemaakt dat er niet een nieuwe laag 'illegalen' onder ontstaat. Het model is overigens ongeschikt voor asielzoekers en migranten die in het kader van gezinshereniging of -vorming hierheen komen, want een afnemende verblijfsstatus voor die groepen is strijdig met internationaal recht.

Volgens Broeders is het prestatie-model in praktijk moeilijk te realiseren. Afgezien van allerlei praktische en juridische bezwaren, worden arbeidsmigranten in dit model per definitie duurder voor werkgevers, die over de uitbetaalde lonen voortaan premies en belastingen moeten betalen. Een belangrijk praktisch bezwaar is dat het model toetsbare criteria vereist voor het meten van de prestaties. Dat kan uiteraard alleen als er een betrouwbare registratie bestaat van migranten die in het kader van het prestatie-model in Nederland werken. Hier te lande functioneert registratie juist als een uitsluitingsmechanisme van migranten zonder papieren. Nederland zou dus eerst afstand moeten doen van het bestaande illegalenbeleid en moeten accepteren dat illegalen ook op Nederlands grondgebied aanwezig zijn en blijven, voordat een prestatie-model überhaupt bespreekbaar is.

Gecriminaliseerde wereldburgers

Door de toegenomen mogelijkheden van snel internationaal transport en moderne communicatie als telefoon en internet, zijn hedendaagse migranten - anders dan die van de jaren vijftig en zestig - niet definitief afgesneden van hun geboortegrond. Meer en meer migranten beschouwen zichzelf als wereldburgers met een meervoudige identiteit, die hun inkomen waar ter wereld ook verdienen maar tevens hun culturele en religieuze gewoonten behouden en sociale banden onderhouden met hun geboortestreek. Ze verdienen hun brood met seizoensarbeid en in de dienstensector in de *global cities* die Saskia Sassen zo treffend heeft beschreven (Sassen, 2002). En, anders dan bij eerdere migrantengroepen op goede gronden is aangenomen: ze hebben niet alleen de intentie om terug te keren, maar velen gaan vroeg of laat ook daadwerkelijk terug naar hun familie in het land van herkomst.

Het restrictieve asiel- en immigratiebeleid in de Europese Unie houdt de stroom nieuwkomers niet tegen, maar werpt administratieve drempels op die migranten steeds vaker uitsluitend kunnen slechten met hulp van mensensmokkelaars en schimmige bureaus die zich goed laten betalen voor hun diensten. Landen die migranten zonder papieren zien als een probleem van wetshandhaving en misdaadpreventie, zoeken ook uitsluitend oplossingen in de sfeer van samenwerking van douane, politie en justitie, de uitwisseling van gegevens en de harmonisatie van wetten en regelgeving. Migrant zonder papieren overtreden immers de wet, schaden de nationale economie en onthouden de schatkist belastinginkomsten en sociale premies. Het fenomeen is bovendien gelieerd met internationale, georganiseerde misdaad. Alle reden dus om het met alle mogelijke middelen te bestrijden. Dat beleid raakt uitsluitend aan de gevolgen van migratie zonder papieren, het doet niets aan de oorzaken. 'Bestemmingslanden zijn geen passieve slachtoffers van illegale immigratie, maar scheppen met hun beleid veeleer de voorwaarden en het kader voor illegale immigratie' (Cyrus, in: Lutz, 2008).

Onderzoekers van uiteenlopende wetenschappelijke disciplines hebben overtuigend aangetoond dat de overheid niet in staat is om het matchen van vraag en aanbod op de internationale arbeidsmarkt te verhinderen met maatregelen die gericht zijn op het tegenhouden, oppakken en uitzetten van immigranten zonder geldige papieren (zie onder anderen Cornelius e.a., 2004 en Entzinger en Van der Meer, 2004). Toch blijft het immigratiebeleid van de EU-landen gebaseerd op de veronderstelling dat de toegang van immigranten gereguleerd kan worden door het leef- en werkklimaat onaantrekkelijk te maken voor immigranten zonder geldige papieren, in combinatie met strenge

bewaking van de EU-buitengrenzen en effectieve binnenlandse controles. Wie door de mazen van de wet glipt, wordt opgepakt en uitgezet. Alles is gericht op marginalisering van de 'illegale immigrant'.

Reductieve beleidsinstrumenten

Naast het restrictieve EU-beleid zetten sommige lidstaten van de Europese Unie ook 'reductieve beleidsinstrumenten' in: migratie zonder papieren tegengaan door legale mogelijkheden voor migratie te introduceren of legalisatie achteraf mogelijk te maken (amnestie, 'generaal pardon', regularisatie). Een aantal EU-landen, waaronder Groot-Brittannië, Duitsland en Italië, kent regelingen voor arbeidsmigranten die in particuliere gezinnen huishoudelijk werk doen, vaak inclusief kinderopvang en -verzorging, Migrant Domestic Workers (MDW's) geheten. Zo'n regeling zet overigens lang niet altijd zoden aan de dijk. De Duitse regeling voor 'legaal' huishoudelijk werk is niet populair, omdat 'zwart werken' voor zowel werkgevers als werknemers financieel aantrekkelijker is en buiten de officiële normen van branche- en beroepsorganisaties kan blijven. Veel MDW's zijn niet van plan om zich permanent te vestigen en daarom ook niet geïnteresseerd in mogelijke legalisatie op termijn.

MDW's die bij nader inzien toch willen blijven – wegens ziekte, pensioen, verlies van (contact met) familie in het land van herkomst – resteert alleen het huwelijk met een legale ingezetene als optie. Makkelijk is dat overigens niet. Het vinden van een partner is al geen sinecure, maar EU-landen kennen ook strenge regels om 'schijnhuwelijken' tegen te gaan. Uit Duits onderzoek onder migranten uit Kameroen is bekend dat mannen soms met een Duitse vrouw trouwen, vooral of uitsluitend om te kunnen leven en werken in Duitsland. Minimaal twee jaar na het – vaak tijdelijke – huwelijk krijgen ze een onafhankelijke verblijfsvergunning, na drie jaar een permanente. Het is voor hen de enige optie, hoewel ze eigenlijk de intentie hadden om tijdelijk in Duitsland te blijven en hun toekomst in Afrika zagen (Fleischer, 2007).

De internationale arbeidsmarkt voor huishoudelijk werk heeft migratie een sterke vrouwelijke impuls gegeven. De motivatie is ambivalent: ze verlaten hun thuis omdat ze datzelfde thuis willen onderhouden en niet omdat ze elders een nieuw bestaan willen opbouwen (Lutz, 2008). Het werk wordt in de overzeese landen waar MDW's actief zijn meestal niet gezien als een baan en is geen erkende categorie om in aanmerking te komen voor verblijfsdocumenten (CFMW, 2008). Het Verenigd Koninkrijk heeft sinds 1998 wel een regeling voor MDW's die al minimaal een jaar in die hoedanigheid gewerkt moeten hebben voordat ze in aanmerking komen voor een visum. Het eerste visum is zes maanden geldig, het kan telkens met een jaar verlengd worden. MDW's kunnen van werkgever veranderen, zolang ze maar als fulltime MDW actief blijven in particuliere huishoudens. Daardoor zijn ze in het Verenigd Koninkrijk minder kwetsbaar dan in veel andere landen. Als hun rechten geschonden worden, kunnen ze aangifte doen zonder het risico op uitzetting te lopen, of ze kunnen bij een andere werkgever aan de slag. Ze hebben overigens in het VK de eerste vijf jaar geen toegang tot sociale voorzieningen. Na vijf jaar hebben ze recht op een *Indefinite Leave to Remain in the UK*.

De Filippijnen kennen een infrastructuur voor au pairs en andere migranten, ook zonder papieren. Die structuur bestaat uit overheidsfaciliteiten, maar ook uit diensten en voorzieningen van particuliere ondernemingen: naast fiscale faciliteiten voor Filippijnse immigranten die tijdelijk of definitief terugkeren zijn er ook uitzend- en bemiddelingsbureaus en informatiepunten voor potentiële emigranten. Een dergelijke omgeving biedt kansen op werk overzee, maar opereert wel vaak in een zwart of grijs circuit, met alle risico's op misbruik van dien. Als ze zonder geldige verblijfspapieren in Nederland zijn, kunnen ze bijvoorbeeld niet terugvallen op de verzorgingsstaat of op de rechtsstaat. In Nederland hebben ze daar als niet-ingezetenen immers geen recht op. Omdat het om vrouwen in particuliere gezinnen gaat, maakt dat ze extra kwetsbaar voor misbruik van allerlei aard.

In een rapport van de Commission for Filipino Migrant Workers (CFMW) over MDW's in Nederland werd nog eens geïnterviewd dat hun verblijf in het teken staat van zware arbeidsomstandigheden en moeilijke levensomstandigheden, dat ze kwetsbaar zijn en vatbaar voor de schending van hun rechten (CFMW, 2008). De schending van hun rechten kan bestaan uit: het ontbreken van een schriftelijk contract en permanente onzekerheid over het voortbestaan van de baan; geen toegang tot sociale verzekeringen, gezondheidszorg en onderwijs; de noodzaak om met meerdere parttime banen, inclusief weekendwerk, de kost te verdienen; beschikbaarheid op afroep voor inwonende MDW's; geen doorbetaling tijdens vakantie van de werkgever of ziekte van de werknemer; wegens het gebrek aan een verblijfsvergunning totale afhankelijkheid van de werkgever; racistische opmerkingen en vooroordelen.

Filippijnse MDW's hebben zich wereldwijd georganiseerd en doen pogingen om hun levens- en werkomstandigheden structureel te verbeteren. In 1980 al is de Commission for Filipino Migrant Workers (CFMW) opgericht voor huishoudsters die zonder papieren in het buitenland werken. De CFMW biedt concrete hulp bij migratie en organiseert feesten en laagdrempelige bijeenkomsten om op de hoogte te blijven van wat er speelt. In Nederland verzorgt de CFMW bijvoorbeeld taallessen, omdat beheersing van het Nederlands goed van pas komt in gezinnen met kinderen en tevens een buffer vormt tegen uitzetting; wie Nederlands spreekt, kan immers langer veinzen legaal hier te zijn, zonder papieren te hoeven overleggen. De CFMW verspreidt ook informatie onder MDW's en bestiert een kleinschalige kredietbank, Koop Natin, die in 2004 startte met 35 spaarders. De coöperatieve kredietbank doet aan 'empowerment' van leden, zodat ze na terugkeer naar de Filippijnen goed in hun levensonderhoud kunnen voorzien. Filippijnse migranten met een legale verblijfstitel en migranten zonder papieren leggen een bepaald bedrag in; van het gecumuleerde kapitaal worden leningen uitgezet om op de Filippijnen micro-ondernemingen op te zetten, waarvan het ondernemingsplan wel eerst moet worden goedgekeurd door de leden van de coöperatie.

De Duitse sociaal en cultureel antropoloog Norbert Cyrus pleit voor een combinatie van restrictieve en reductieve beleidsinstrumenten. Zo zouden MDW's in de gelegenheid gesteld kunnen worden om bijvoorbeeld na vijf jaar leven en werken in een bepaald land via een legale en transparante procedure aan de oppervlakte te komen. Taalcursussen, opleidingen, het lidmaatschap van verzekeringen of de aanwezigheid van hun kinderen op scholen kunnen als bewijs dienen voor hun langjarige verblijf in het betreffende land. Het bestaan van zo'n procedure kan degenen die permanente vestiging overwegen stimuleren om zich voor te bereiden op een kansrijke, succesvolle integratie. Het kan in een specifiek segment van de arbeidsmarkt, zoals de ouderenzorg, een goed opgeleide, sterk gemotiveerde groep werknemers opleveren. Tevens daalt het aantal migranten zonder papieren en krijgen de wetshandhavers iets meer lucht, omdat ze niet zoveel tijd en menskracht hoeven te investeren in het tegenhouden, opsporen en uitzetten van 'illegalen'. Het zou tot slot een betere bescherming mogelijk maken van de mensenrechten van MDW's en andere arbeidsmigranten zonder papieren. De wettelijke uitsluiting maakt hen juist afhankelijk van duistere mogelijkheden voor toegang, verblijf en werk en daardoor kwetsbaar voor bedrog en misbruik: loon niet uitbetalen, seksuele molestatie, onthouding van recht op compensatie bij ziekte of ongeval. Het zou afgelopen moeten zijn met de criminalisering van de illegale entree en het illegaal verblijf in EU-landen, schrijft Cyrus. Niet de migrant zonder papieren is immers crimineel, maar degene die hem of haar onwettig uitbuit. De vervolging moet dan ook gericht zijn op hen die kwetsbare personen misbruiken.

Terugkeer van de caritas

Ondanks een restrictief toelatingsbeleid dat probeert migratie zonder papieren tot nul terug te brengen, laat de Nederlandse samenleving migranten zonder papieren niet in de steek. De uitsluiting

op nationaal niveau heeft vanaf de invoering van de Koppelingswet in 1998 op lokaal niveau een tegenbeweging van zorg en opvang opgeroepen. Joanne van der Leun, als criminologe verbonden aan de Universiteit Leiden, merkte in 2004 op dat die beweging contrair is aan de geschiedenis van de verzorgingsstaat (Van der Leun, in: Entzinger en Van der Meer, 2004). Kerkelijke en private organisaties namen in vroeger tijden het initiatief om solidair te zijn met armen en uitgestoten. Burgerlijke armbesturen hielpen de restgroepen. Het toezicht en de controle op de besteding van gelden hielden ze in eigen hand, maar de uitvoerende taak besteedden ze vaak uit aan gilden, schut-terijen en de caritas. Met de invoering van de Algemene Bijstandswet in 1965 werd de bijzondere caritas zo goed als overbodig. Nu is een omgekeerde beweging zichtbaar: een lappendeken van hulp aan illegalen, laagdrempelig en vaak tijdelijk. Ze beschikken vaak over beperkte middelen en zijn daardoor geen stok in de wielen van het officiële beleid, maar ze slijpen er wel de scherpste kantjes vanaf. Van der Leun onderscheidt verschillende vormen:

Maatschappelijke solidariteit: op lokaal niveau zijn veel organisaties en individuen betrokken bij enige vorm van opvang van illegalen, van maaltijdvoorziening en juridische hulp tot taalles. Om aanzuigende werking te voorkomen, stellen de organisaties vaak voorwaarden (een band met de hulpgevers, een eigen bijdrage, motivatie).

Etnische solidariteit: opvang in eigen of iets wijdere kring, zoals met Turkse Bulgaren het geval is (zij worden opgevangen en ondersteund door Turken die etnisch verwant zijn aan de Turkse Bulgaren). Migranten zonder papieren zijn afhankelijk van dit soort hulp; er kan dus makkelijk misbruik van hen gemaakt worden; soms is zelfs sprake van onderlinge uitbuiting.

Arbeidssolidariteit: er is op de arbeidsmarkt permanent vraag naar migranten zonder papieren; al is niet op uitgebreide schaal sprake van illegale bemiddeling, via informele circuits wordt migranten zonder papieren wel werk aangeboden. Tussenpersonen, vaak uitzendbureaus, staan het aangaan van een directe band tussen de arbeidsmigrant en werkgevers in de weg, als gevolg waarvan de migrant ook niet zo makkelijk steun vraagt aan de werkgever.

Er zijn verschillende overeenkomsten van deze vormen van solidariteit met de vroegere caritas: de hulp wordt veelal op kleine, lokale schaal geboden; de hulp is niet afgedwongen en wordt niet gegarandeerd door de staat; er is dus geen gegarandeerd minimum, behalve de behandeling en voorzieningen die in internationale verdragen zijn afgedwongen. De keerzijden van deze vormen van hulp zijn daarom ook vergelijkbaar met de vroegere caritas: gebrek aan rechtszekerheid, gebrek aan controleerbare regels en vanwege de sterke afhankelijkheid het gevaar van wantoestanden en willekeur. Van der Leun ziet perspectief in een ruimer toelatingsbeleid, zolang de migranten buiten de verzorgingsstaat blijven en via arbeid rechten kunnen opbouwen. Ze verblijven dus legaal in Nederland, zijn sociaal rechteloos, maar kunnen wel terugvallen op een lokaal, informeel vangnet dat voortbouwt op wat er al bestaat aan informele vormen van solidariteit. Een frictie zit in de angst voor 'aanzuigende werking', waardoor een combinatie van opvang en selectief migratiebeleid lastig is. Tussenvormen als het Koppelingsfonds voldoen beter: de overheid neemt het initiatief, stelt de regeling in en financiert haar ook, de lokale netwerken voeren de regeling uit. De constructie is formeel niet gericht op migranten zonder papieren, maar wil financiële problemen verlichten van medische hulpverleners die migranten zonder papieren geholpen hebben.

Het biedt migranten zonder papieren in elk geval de gelegenheid om allengs onderdeel te gaan uitmaken van deze samenleving. Dat is niet alleen voor hen een wenkend perspectief, maar op termijn ook beter voor de samenleving. Ze zijn nu sterk aangewezen op de etnische groep waarvan

ze onderdeel uitmaken of ze worden aan hun lot overgelaten, zeker omdat Nederland nog steeds uitgeprocedeerde ouders met kinderen op straat zet, ook nadat de Raad van Europa Nederland in juli 2010 gesommeerd heeft te stoppen met die praktijken (Huisman e.a., 2010). Met veel inspanning slagen particuliere gezinnen in Den Bosch erin om enkele moeders en kinderen op te vangen. Utrecht kent het Steunpunt voor Illegalen (STIL) en in Rotterdam kunnen uitgeprocedeerde gezinnen terecht bij het Ongedocumenteerden Steunpunt.

Aafke Komter gebruikt het begrippenkader van de Amerikaanse Harvard-politicoloog Robert Putnam om te verduidelijken dat die groepssolidariteit niet per se een pre is (Komter, in: Entzinger en Van der Meer, 2004). Putnam spreekt van *bonding* als de interne groepssolidariteit van (etnische) groepen naar binnen gericht is, waardoor de leden van een groep geneigd zijn tot exclusieve identiteiten op basis waarvan homogene groepen ontstaan. Bij *bridging* is sprake van naar buiten gerichte bindingen tussen mensen van verschillende sociale herkomst. *Bridging* is van groot belang voor de liberale en democratische waarden, maar in een gesegregeerde samenleving zijn de basiscondities voor *bridging* niet vervuld:

1. verkleining van de sociale afstand;
2. identificatie met verschillende leefstijlen en groepen (een te sterke solidariteit jegens de eigen groepsleden kan leiden tot een afwijzing van niet-groepsleden en zo het wij-zij-denken bevorderen);
3. afhankelijkheid en wederkerigheid in organisatievormen (partijen hebben elkaar nodig voor de realisering van behoeften en belangen);
4. verkleining van de sociaal-economische en culturele verschillen tussen groepen in de samenleving (grote verschillen houden de sociale afstand intact en bemoeilijken wederzijdse identificatie en onderlinge afhankelijkheid).

Bonding is een voorwaarde voor *bridging*, maar mensen lijken zich te verschansen achter de eigen groepsgrenzen en binnen de eigen, gesegregeerde wijk of school van eigen kleur. De solidariteit tussen groepen is slechts mondjesmaat ontwikkeld. De inrichting van de samenleving nodigt ook niet uit tot *bridging*: alles is te grootschalig, abstract, anoniem. En de culturele en religieuze verschillen tussen groepen mensen worden nog uitvergroot door de sociaal-economische achterstand van minderheidsgroepen. Gelijke kansen zijn een voorwaarde voor rechtvaardigheid en die ligt weer ten grondslag aan een liberale, democratische levenshouding. Sociale ongelijkheid van groepen mensen in een samenleving bedreigt de sociale cohesie. Om het maatschappelijk bindweefsel te versterken, zijn juist doorlaatbare grenzen tussen sociale groepen nodig, onderlinge afhankelijkheid en wederkerigheid. Ook uit eigenbelang zouden we moeten zoeken naar nieuwe vormen van gemeenschappelijkheid, een andere organisatie van het publieke leven. *Bridging* dus.

Samenvatting

Dit eerste hoofdstuk is geschreven vanuit het perspectief van het 'gastland' van migranten zonder papieren. Nederland is een verzorgingsstaat en dat geldt voor de meeste EU-landen. Nationale verzorgingsstaten kunnen alleen voldoende draagvlak behouden door mensen uit te sluiten van collectieve arrangementen. Zonder die uitsluiting zou het evenwicht tussen goede en slechte risico's verstoord raken. Westerse landen die kampen met dalende geboortecijfers en een gebrek aan personeel voor impopulaire segmenten op de arbeidsmarkt kunnen tegelijkertijd niet om arbeidsmigranten heen. Een selectief en restrictief vreemdelingenbeleid is daar het gevolg van. Migrantengastelingen zonder papieren mogen hier niet zijn. Om hun verblijf hier extra onaantrekkelijk te maken, kunnen niet-ingezetenen geen rechten doen gelden op arrangementen van de verzorgingsstaat, behoudens enkele beperkte aanspraken die direct voortvloeien uit verplichtingen van internationaal recht.

Langzaam maar zeker dringt echter het besef door dat migranten zonder papieren zich niet laten tegenhouden in een wereld van transnationale sociale netwerken. Ze nemen risico's van uitbuiting en uitzetting op de koop toe, omdat ze meer belang hechten aan de mogelijkheid om voor zichzelf en de achterblijvers in het land van herkomst de kost te verdienen.

Er is behoefte aan beleidsmodellen die die gang van zaken erkennen: arbeidsimmigratie tot op zekere hoogte en onder bepaalde voorwaarden toestaan en tevens voor de ingezetenen de principes van de verzorgingsstaat overeind houden. Als migranten zonder papieren aanspraak kunnen maken op een zekere bescherming door de overheid, neemt de kans op uitbuiting op de arbeids- en woningmarkt af en is er minder reden voor overlevingscriminaliteit.

II. Perspectief van de migrant 'hier'

Transnationale sociale netwerken

In bepaalde segmenten van de arbeidsmarkt blijft de behoefte aan goedkope arbeidskrachten bestaan; aan de randen van Europa en in grote delen van Afrika, Azië en Midden- en Zuid-Amerika leven tegelijkertijd grote aantallen mensen die in de westerse wereld willen werken. Immigranten die niet op legale wijze kunnen binnenkomen of die na het verlopen van hun visum niet legaal kunnen blijven, zijn aangewezen op mensensmokkelaars (Broere, 2010) en worden kwetsbaarder voor uitbuiting door malafide uitzendbureaus, werkgevers en verhuurders. Maar ondanks die kwetsbaarheid blijven ze komen. De vraag is: hoe slagen ze erin te overleven in een land waar ze officieel niet mogen zijn?

Migratieonderzoekers bestuderen hun onderwerp sinds de jaren negentig van de vorige eeuw in de context van transnationale sociale netwerken (Basch e.a., 1997). Centraal staan de bindingen tussen mensen, ongeacht de geografische afstand die hen scheidt, ook over grenzen van natiestaten heen. Lang niet alle migranten participeren in transnationale activiteiten en niet alle migrantengemeenschappen zijn transnationaal. Maar leden van transnationale netwerken claimen wel elkaars steun en daar liggen de mogelijkheden voor potentiële migranten om het restrictieve beleid in Europese landen te omzeilen. Omdat migranten in veel landen niet welkom zijn en formeel worden buitengesloten van de arbeids- en woningmarkt en van de arrangementen van de verzorgingsstaat, zijn ze aangewezen op informele ondersteuning door familieleden en vrienden die zich in een andere fase in die landen gevestigd hebben. De permanente interactie tussen migranten en achterblijvers in geografisch verspreide netwerken, vaak over een lange periode, faciliteert de overkomst en het verblijf van nieuwkomers zonder papieren. Een belangrijke voorwaarde voor het ontstaan en voortbestaan van dergelijke netwerken en aanspraken op steun ligt in de hechte banden van verspreid wonende migranten, met elkaar én met de leden van het sociale netwerk in het land van herkomst (Staring, 2001).

Hoewel de gegevens voor het proefschrift van Anita Böcker, *Turkse migranten en sociale zekerheid: van onderlinge zorg naar overheidszorg?* (Böcker, 1994), al in 1988 en 1989 verzameld zijn, is haar studie naar de verzorgingsstaat en informele vormen van sociale zekerheid nog altijd leerzaam en actueel. In onze verzorgingsstaat waarborgt een uitgebreid stelsel van wetten, regelingen en voorzieningen een hoog bestaansniveau voor de hele bevolking. Toch heeft die herverdeling op nationale schaal de herverdeling binnen gezinnen en families niet verdrongen, stelt de auteur. Ook in een verzorgingsstaat hebben gezinsleden een onderhoudsplicht. Böcker vraagt zich af hoe Turken hun rechten en plichten in kleinere sociale eenheden combineren met hun nieuw verworven rechten en plichten in het Nederlandse overheidsstelsel van sociale zekerheid.

Overheidsvoorzieningen bieden meer rechtszekerheid en -gelijkheid, omdat de staat voorzieningen zonder aanzien des persoons toekent. Het grote voordeel van gedetailleerde regelgeving als instrument van overheidsbeleid is dat er willekeur, corruptie en particularisme mee kan worden tegengegaan, zo paraphraseert Böcker met instemming A.J.M. van Groenendaels *Dilemma's van regelgeving*, uit 1986. Hoe minder beslissingsvrijheid van uitvoerende instanties en ambtenaren, hoe minder bevoogding en paternalisme van cliënten. Gezins- en familieleden, buurt- en dorpsgenoten daarentegen kennen elkaar. Rechten en plichten zijn in die context dus mede afhankelijk van het 'krediet' dat iemand bij de andere groepsleden heeft opgebouwd. Het draait doorgaans om reciprociteit, om wederkerigheid: voor wat hoort wat.

Vooraf in familieverband beseffen mensen dat ze in veel gevallen op hun verwanten kunnen terugvallen, als het nodig is. Dat verschilt overigens per generatie en er zijn ook culturele en genderverschillen waar te nemen. Maar wat dwars door generaties en culturen heen geldt, is de onvoorspelbaarheid van steun onder verwanten. De overheid kan er in elk geval niet blind van uitgaan dat mensen altijd kunnen terugvallen op ondersteuning door verwanten (Finch, 1989).

Böcker begint het eerste hoofdstuk van haar proefschrift met het verhaal van een Turkse man die twintig jaar geleden de studie die hij in Turkije volgde, wilde voortzetten in Duitsland, waar zijn broer al werkzaam was.

‘Mijn broer zorgde het eerste jaar voor mij. Toen zei hij tegen mij: “Nu is het genoeg geweest, van nu af aan moet je jezelf zien te redden.” Ik studeerde nog, ik had geen geld. Ik heb toen eerst een broer van mijn vader in Turkije om hulp gevraagd. Hij was wel bereid om mij geld te geven, maar dan zou ik met zijn dochter moeten trouwen. Dat aanbod heb ik afgeslagen. Vervolgens ben ik naar mijn Duitse huisbaas en zijn vrouw gegaan, een ouder echtpaar. Ze reageerden heel verbaasd, ze moesten er een poos over denken. Ten slotte zeiden ze: “We zijn wel geen bank, maar laten we je twintig mark lenen, zodat je boodschappen kunt doen.” Ik had destijds een bijbaantje. Ik kon goed opschieten met een van mijn collega’s, een jonge Duitser. Ik vroeg hem ook of hij mij geld kon lenen. Eerst zei hij nee. Maar daarna zag ik hem wel zes, zeven keer mijn kant opkijken, en aarzelen. Uiteindelijk kwam hij naar mij toe: “Okee, ik heb er over nagedacht, ik wil je wel tien mark lenen.” Kennelijk had hij berekend dat hij het risico van tien mark verliezen nog wel wilde nemen, maar meer ook niet. Ten slotte – ik was inmiddels ten einde raad – heb ik mijn vaders broer in Nederland een brief geschreven. Ik had hem in geen jaren gezien. Maar hij stuurde me meteen, zonder vragen te stellen, een paar duizend gulden. Jaren later liet hij mij weten dat hij geld nodig had. Ik geloof dat ik hem uiteindelijk meer geld gegeven heb dan hij mij. Maar hij had mij dan ook uit een grote nood geholpen. We hebben nooit een precieze afrekening gemaakt. Onder Duitsers of Nederlanders zou dat ondenkbaar zijn, maar voor ons is dat heel gewoon.’

Inmiddels is de man een succesvol ondernemer. Hij moet hartelijk lachen om de reacties van zijn Duitse kennissen, indertijd, maar kan zich die reacties ook wel voorstellen:

‘In Nederland of in Duitsland zijn de mensen niet meer gewend een beroep op elkaar te moeten doen. Hier zorgt de overheid immers voor sociale zekerheid. In Turkije is dat anders. Daar is veel minder sociale zekerheid en zijn de mensen veel meer op elkaar aangewezen.’

Böckers voorbeeld is een mooie illustratie van de effectiviteit van een goed functionerend transnationaal sociaal netwerk. De broer van de betreffende Turk voelde zich na een jaar niet meer verplicht om hem te onderhouden, zijn oom in Turkije wilde alleen helpen als hij zijn schoonzoon wilde worden (wellicht in de hoop dat hij na zijn studie veel geld zou gaan verdienen), zijn oom in Nederland hielp hem uit de brand maar verwachtte later wel een flink bedrag van hem terug. Alle betrokkenen hielden dus hun eigen belangen in de gaten.

Verschuivende perspectieven

Onderling hulpbetoon is vaak een kwestie van evenwicht, op de korte of de langere termijn. In immateriële zin kan informele hulp en steun tot knellende banden en verplichtingen leiden: de noodzaak om een sociaal netwerk te onderhouden (met het risico op niet-honorering van het opgebouwde krediet), opoffering van individuele vrijheid en keuzemogelijkheden (conformereren aan de normen van de groep waarvan iemand profiteert; afwijking van de groepsnorm wordt niet getolereerd). Steun en hulp in familiaal of gemeenschapsverband bergt ook risico’s in zich: uitsluiting, het gevaar om in een crimineel netwerk terecht te komen en/of uitgebuit te worden (Staring, 2001).

Al heeft geformaliseerde sociale zekerheid in de ogen van velen grote voordelen boven informele hulp en steun, toch ziet Böcker ook een potentieel risico. Arrangementen van sociale zekerheid hebben in de Turkse gemeenschap gezorgd voor een verschuiving van de machtsbalans in het voordeel van de vrouw ten opzichte van de man en in het voordeel van kinderen ten opzichte van hun ouders. De vraag is of de overheidszorg in dergelijke processen bondgenoot is van de individuele emancipatie of dat die zorg het gezins- of familieleven juist ondermijnt. Het hangt uiteraard van de optiek af of de overheid beschouwd wordt als indringer of als bondgenoot. Veel Turkse ouders zien de voordeurdelerskorting en een lagere bijstand voor thuiswonende kinderen als sancties op een gezamenlijk gezinsleven. Vooral mannen ervaren de gevolgen als gezagsondermijnd: kinderen gaan vroeg het huis uit, vrouwen gaan scheiden of lopen weg omdat ze in Nederland economisch zelfstandig kunnen leven. Waar jongeren en vrouwen de verzorgingsstaat al gauw als bondgenoot ervaren, zien mannen haar eerder als indringer in de familie- en gezinsverhoudingen.

Turkse migranten kwamen naar Nederland om te sparen voor een bestaan als zelfstandige in Turkije. Dat vooruitzicht op een zelfstandig bestaan ruilden ze al snel in voor de zekerheid van een regulier loon of een periodieke uitkering, waarmee ze van maand tot maand in de kosten van levensonderhoud konden voorzien. De meeste arbeidsmigranten blijven deel uitmaken van een huishouden in Turkije, waar ze ook geregeld geld heen sturen. Die overboekingen verschaffen zekerheid op korte termijn, bijvoorbeeld als ze gedwongen terug moeten keren. Ook op langere termijn bouwen ze zo zekerheid op, want dankzij de band die ze mede door de overboekingen onderhouden, bewaren ze uitzicht op een bestaan als kleine zelfstandige in Turkije. Dat perspectief verandert pas na de gezinshereniging in de jaren zeventig en tachtig. Ze blijven dan wel geld overmaken; dat is nu echter niet meer zozeer bedoeld als versterking van het familiebedrijf of het gezinsvermogen, maar ter leniging van de acute nood of voor het onderhoud van verwante huishoudens. Terugkeer naar een zelfstandig bestaan in Turkije blijft wel een optie, maar de investeringen verschuiven van het platteland naar de stad, waar de levensstandaard meer in de buurt komt van wat ze in Nederland gewend zijn. In Nederland zijn de veelal mannelijke 'gastarbeiders' opgenomen in een stelsel dat niet altijd strookt met de traditionele levensvormen die ze uit Turkije gewend waren. De individualisering van inkomens en opname in het Nederlandse overheidsstelsel maken het bijvoorbeeld niet langer vanzelfsprekend dat de inkomsten van kinderen aan het huishoudbudget of het gezinsvermogen worden toegevoegd. In de praktijk blijft de neiging tot onderling delen en onderlinge steun overigens wel voortbestaan, ook uit eigenbelang. Zoons blijven bijvoorbeeld tot het huwelijk bij hun ouders wonen en vaak ook nog enkele jaren daarna. Nog steeds dragen veel jongeren een deel van hun inkomsten af aan hun ouders, zodat ze kunnen sparen voor het huwelijk van de kinderen, inclusief een beginkapitaaltje in de vorm van huisraad, geld en goud. Een steeds groter deel van de gezamenlijke besparingen gaat daaraan op. Een bijkomend effect is dat ouders geneigd zijn om zoons en dochters bij de bruidschat en erfenis gelijk te behandelen, omdat beiden immers bijdragen aan het gezinsinkomen.

In Nederland kan iedere ingezetene recht doen gelden op overheidsvoorzieningen. Dat heeft individuen en gezinnen minder afhankelijk gemaakt van familie, buurt- of dorpsgemeenschappen en andere sociale verbanden. Zijn ze daarom ook minder bereid tot het treffen van onderlinge voorzieningen? Uit het onderzoek van Böcker blijkt dat dat niet per se het geval is. Turkse migranten die op zoek zijn naar meer welvaart en zekerheid verlaten zich niet geheel op het overheidsstelsel en zijn nog steeds betrokken bij onderlinge voorzieningen. Ze maken bijvoorbeeld nog aanzienlijke bedragen over naar verwanten in Turkije. Dat geldt zelfs voor huishoudens van de tussengeneratie van Turken die op vaak jonge leeftijd in het kader van gezinshereniging naar Nederland gekomen zijn. Ze zien die overboekingen zelf steeds minder als eigenbelang. Zelfs als ze terugkeren naar Turkije,

verwachten migranten meer van hun eigen vermogen en het eigen gezin dan van de wijdere kring van verwanten. Maar ze ervaren vaak morele druk om de familie in Turkije te blijven ondersteunen en er zijn ook veel sociale contacten en banden, bijvoorbeeld via huwelijkspartners uit de kring van achtergebleven verwanten.

Langzaam maar zeker winnen de relaties met landgenoten in West-Europa wel aan belang ten opzichte van relaties met verwante achterblijvers, omdat de verblijfsduur in Nederland is toegenomen en terugkeerplannen vervaagd zijn. Sociale netwerken van Turken hier kennen een bloeiende uitwisseling van diensten en giften. Onderhandse leningen komen ten goede aan doelen waarvoor banken of sociale diensten niet betalen: onroerend goed in Turkije, noodhulp voor verwanten in Turkije, huwelijken of begrafenissen, de overkomst van gezinsleden uit Turkije. Ook eigen bedrijven in Nederland worden vaak (mede) gefinancierd met onderhandse leningen.

Böcker neemt echter ook tendensen waar in de richting van een geringer beroep op onderling hulpbetoon. Verplichtingen worden steeds vaker als belastend ervaren. Sommige migranten proberen hun verwanten in Turkije te ontlopen om aan sociale verplichtingen te ontkomen. De 'terugkeerverzekering' is steeds minder aan de orde; de terugkeerplannen vervagen immers en er is altijd nog de verzorgingsstaat om op terug te vallen. Ondertussen gaan de geldovermakingen ten koste van de levensstandaard van het gezin hier, terwijl veel gezinnen al van minimuminkomens moeten leven. Migrantengedrag doet steeds vaker een beroep op Nederlandse instanties. Dat levert immers geen morele belasting op. Pas als dat niet lukt, zoeken ze hun toevlucht tot onderling hulpbetoon. Er wordt dus minder steun gevraagd, maar in voorkomende gevallen is er altijd wel iets te regelen.

Ondanks de arrangementen van de verzorgingsstaat blijft er dus sprake van onderlinge voorzieningen, of de motivatie nu ligt in de Turkse *adet* (gewoonterecht), in de islam of in eigenbelang op korte of langere termijn. Sterker: de arrangementen van de verzorgingsstaat maken juist ruimere steun mogelijk binnen het gezin, de familie, verwanten en bekenden. De overheid is er voor de medische zorg en inkomenszekerheid, onderlinge steun is er voor de grotere ondernemingen als het huwelijk, de aanschaf van onroerend goed of het starten van een eigen bedrijf. Vooral oudere migranten houden er altijd rekening mee dat ze ook weer uit het Nederlandse overheidsstelsel gestoten kunnen worden. Van gemoedsrust is geen sprake bij migranten die voor hun inkomsten zijn aangewezen op het Nederlandse overheidsstelsel.

Wederkerigheid

In vrijwel alle studies die verwantschaps- en gemeenschapsbanden in migratiegemeenschappen als onderwerp hebben, komt een vergelijkbaar beeld naar voren. In de recente studie *Scattered Families* werkt minderhedenonderzoeker Paulien Muller het transnationale netwerk van Afghaanse vluchtelingen in Nederland uit (Muller, 2010). Op basis van gesprekken met en observaties van Afghanen in Nederland en in Afghanistan onderscheidt ze drie soorten steun van Afghanen in het Westen aan de Afghaanse achterblijvers vice versa: praktische, sociale en culturele steun. De praktische steun bestaat vooral uit het sturen van geld en goederen, doorgaans aan directe familie, maar soms ook aan verdere verwanten. Sociale steun wordt vooral verleend aan nauw verwante familieleden en vindt plaats via communicatie op afstand of tijdens terugkeerbezoeken. Migrantengedrag kan zich immers wel verplaatsen in de problemen van de achterblijvers, maar de achterblijvers hebben veelal geen idee van de leefsituatie van migranten in westerse landen. Er is tot slot in mindere mate ook sprake van culturele steun ter uitbreiding of intensivering van familierelaties, bijvoorbeeld via (gearrangeerde) huwelijken met migranten die al in het Westen wonen.

Er is ook eigenbelang in het spel. Door hulp te sturen naar de achterblijvers in Afghanistan, blijft de deur naar terugkeer op een kier staan. De betrokkenheid bij de Afghaanse gemeenschap neemt niet

vanzelfsprekend af naarmate de migranten beter in het 'gastland' geïntegreerd zijn. In Mullers studie was zelfs sprake van meer transnationale activiteiten, vaak gericht op een bredere familiekring, naarmate de migranten beter geïntegreerd waren en een zekerder positie hadden.

Reizen onder regie

Het proefschrift van Böcker beschrijft de verwevenheid van Turkse 'extended families' waarvan een aantal leden in Nederland verblijft, dat van Muller de hechte banden van Afghaanse families die eveneens geografisch gescheiden van elkaar leven. Het is die hechte familie- of gemeenschapsstructuur waarop migranten zonder papieren – die bij Muller en Böcker nauwelijks ter sprake komen – kunnen terugvallen. *Reizen onder regie*, de dissertatie van Richard Staring over 'het migratieproces van illegale Turken in Nederland' (Staring, 2001), sluit goed aan op Böckers studie. Hoe slagen Turkse 'illegalen' erin om naar Nederland te komen? Hoe worden ze in de begintijd in Nederland opgevangen? In welke mate slagen ze erin in Nederland te integreren? Dat zijn de vragen die Staring zich stelt.

Als gevolg van de formele uitsluiting door westerse landen zijn nieuwkomers meer en meer aangewezen op informele hulp en ondersteuning door familieleden en vrienden die zich in een eerdere fase in Nederland gevestigd hebben. Zo maakt de permanente interactie tussen migranten en achterblijvers in geografisch verspreide netwerken de komst en het verblijf van nieuwkomers zonder papieren mogelijk. De aanhoudende groei van etnische gemeenschappen kan volgens Staring alleen begrepen worden door mensen die bereid zijn over grenzen heen te kijken. 'Transnationalisering is een onderdeel van mondialiseringsprocessen en draagt tevens bij aan een toenemende wereldwijde vervlechting, maar beide fenomenen zijn niet synoniem aan elkaar.' Het gaat niet uitsluitend om relaties tussen staten, 'maar veeleer om landen overstijgende bindingen tussen individuen, groepen en bedrijven, die tegelijkertijd lokaal geworteld zijn'. Hoe meer en hoe hoger de barrières voor migranten om zich elders te vestigen, hoe groter het belang van sociale netwerken voor de achterblijvers. Migrant zonder papieren zijn in sterke mate afhankelijk van dat netwerk.

Politici en beleidsmakers hebben lang gedacht dat de banden die migranten onderhouden met het land van herkomst mettertijd zouden verzwakken en tot slot zouden verdwijnen. Uiteindelijk hebben migranten volgens hen dus niets aan die banden, die een snelle integratie alleen maar belemmeren. In de sociale-netwerkbenadering van Staring staan 'transnationale loyaliteiten' niet per se op gespannen voet met de verbondenheid van migranten met het vestigingsland. Leden van de Turkse gemeenschap in Nederland, in andere Europese landen en in Turkije zijn nauw met elkaar verweven en op elkaar aangewezen, ook als ze gedurende een langere periode geografisch gescheiden van elkaar leven.

Migrant zonder papieren – Staring noemt ze 'toeristen' omdat ze meestal op een toeristenvisum naar Nederland komen - reizen doorgaans in het kielzog van vooral mannelijke pioniers en hun gezinnen naar het land van bestemming. Bij kettingmigratie kunnen zo op termijn hele dorpen of zelfs streken ontvolkt raken, omdat uiteindelijk 'ook de minder ondernemende achterblijvers besluiten te volgen'. Maar dat kan alleen als migranten en achterblijvers blijven investeren in hun relaties. Met andere woorden: als ze hun sociaal kapitaal blijven onderhouden. Ter onderscheiding van verschillende vormen van hulp en ondersteuning met een element van reciprociteit, gebruikt Staring het begrippenkader uit *Stone Age Economics* van M. Sahlins. Bij *gegeneraliseerde* reciprociteit is sprake van geven zonder dat er een gelijkwaardig antwoord op een vastgesteld moment op moet komen. Ook als er niets terugkomt, blijft de gever geven. Van deze vorm van wederkerigheid is vooral sprake in verwantschapsnetwerken. Bij *evenwichtige* reciprociteit is wel sprake van een streven naar een gelijkwaardige ruil in tijd, kwantiteit en kwaliteit. Deze vorm is vooral aan de orde

tussen leden van een gemeenschap. Negatieve reciprociteit tot slot betreft ruilrelaties tussen vreemden, waarbij de een probeert te verdienen aan de ander. Sahlins begrippenkader dekt het hele scala aan hulp en ondersteuning, van altruïsme tot exploitatie.

Uit *Reizen onder regie* blijkt het belang van transnationale netwerken voor internationale migratie. Gevestigde, 'legale' migranten zijn van groot belang voor de feitelijke ondersteuning van 'toeristen' bij het migratieproces, bij het vinden van huisvesting en werk en bij de financiële ondersteuning. In een respondentengroep van 174 personen uit verschillende herkomstlanden gaven twee op de drie nieuwkomers aan dat ze op de een of andere wijze gebruik hebben gemaakt van hun verwantschapsnetwerk. Turkse migranten zonder papieren komen, anders dan Marokkanen en Oost-Europeanen, zelden zonder steun van commerciële of informele netwerken. De informele ondersteuning is een Turkse aangelegenheid waar niet-Turken niet of nauwelijks van profiteren. Vooral de eigen familie is van groot belang voor het verkrijgen van geld en tickets, garantverklaringen (als basis voor een tijdelijke verblijfsvergunning) en opname in het huishouden. De migratie van migranten zonder papieren die direct uit Turkije naar Rotterdam of elders in Nederland reizen, is 'in hoge mate geregisseerd', vooral door en via verwantschapsnetwerken. Degenen die op de bonnefooi naar West-Europa vertrekken en min of meer toevallig in Nederland belanden, steunen onderweg meer op etnische netwerken. De steun die deze 'birds of passage' of 'internationale nomaden' ontvangen is relatief vrijblijvend en begrensd: ze krijgen informatie, soms wat geld voor eten of een bed en af en toe krijgen ze een slaapplek aangeboden. Sommigen kiezen overigens bewust voor het reizen met een smokkelorganisatie, om het sociale netwerk niet onnodig te belasten of om de 'verstikkende afhankelijkheid' te omzeilen die de hulp met zich mee kan brengen.

Dubbele optie

Niet iedere Turkse migrant krijgt steun van de in West-Europa gevestigde gemeenschap. 'Turken bieden veel beperkter en selectiever ondersteuning dan een aantal migratienetwerkbenaderingen suggereert', schrijft Staring. Vooral naaste familie komt in aanmerking. Onbekende landgenoten krijgen wel steun als ze eenmaal hier zijn, maar niet bij het migratieproces. Maar als sprake is van geregisseerde migratie, kan de 'toerist' indien nodig altijd terugvallen op duurzame ondersteuning. Bij de verdere incorporatie van de toerist in het 'gastland' spelen informele markten een belangrijke rol. Voorbeelden van informele markten zijn de smokkelnetwerken, een Turkse 'infrastructuur' (inclusief huisvesting), een informeel Turks leencircuit en een Turkse economie, met ondernemers en koppelbazen die werk aanbieden. De ontwikkeling van de informele markten hangt overigens nauw samen met overheidsbeleid: een restrictief migratiebeleid stimuleert de groei van smokkelbendes en versterkt hun positie, de uitsluiting van nieuwkomers op de arbeidsmarkt bevordert informele initiatieven op dat terrein.

De steun- en uitwisselingsrelaties tussen 'toeristen' en gevestigde Turkse migranten zijn wederkerig. Zelfs *gegeneraliseerde reciprociteit* is niet vrijblijvend. Het gaat ook niet alleen om de relatie tussen de verlener en de ontvanger van hulp en steun, maar ook om de verwachtingen binnen het bredere transnationale netwerk. De motieven van gevestigde legale Turken zijn 'niet louter genereus en altruïstisch, maar ook egoïstisch'. Binnen transnationale netwerken gelden strenge normen, ook bij de achterblijvers. Die normen verplichten min of meer tot hulpverlening. Het is niet altijd even duidelijk wie wie helpt. In het proces van hulp- en steunverlening worden nieuwe afhankelijkheden gecreëerd en oude schulden vereffend. In een web van wederzijdse verplichtingen worden geld, goederen en diensten herverdeeld. Op termijn wordt ook van 'toeristen' een tegengebaar verwacht. De ontvanger van hulp en steun wil overigens zelf meestal ook iets terugdoen, omdat hij anders niet volwaardig participeert in het netwerk en zijn zelfstandige status kwijtraakt.

Zoals gegeneraliseerde reciprociteit niet per se een vrijblijvend karakter heeft, zo heeft *negatieve reciprociteit* ook niet per se of uitsluitend een exploitatief karakter. Alle netwerken zijn via multi-pele relaties met elkaar verbonden. Een huisbaas of informele werkgever heeft binnen de sociale netwerken ook weer andere contacten en rollen, bijvoorbeeld die van dorpsgenoot, oom of zwager. Door de alom aanwezige sociale controle kan zowel het altruïstische karakter van steun als de onge-limiteerde uitbuiting van 'toeristen' binnen sociale netwerken worden begrensd. Wie onbegrensd profiteert van 'toeristen' zet immers zijn vriendschap en loyaliteit met anderen op het spel. De kans op uitbuiting is daarom groter buiten de multi-pele netwerken, waar de remmingen minder sterk of afwezig zijn.

Migranten zonder papieren leven in het land van vestiging met twee opties: terugkeer en vestiging. De optie van terugkeer komt tot uitdrukking in intensieve contacten met de achterblijvers, een sobe-re leefstijl om zoveel mogelijk te sparen en investeringen in Turkije. Door intensieve contacten met Nederland en met de Turkse gemeenschap in Nederland komt de optie van permanente vestiging gaandeweg nadrukkelijker in beeld. Permanente vestiging is echter problematisch in een land met een restrictief toelatingsbeleid en zero tolerance voor 'illegalen'. Een huwelijk met een Nederlandse ingezetene is de enige weg naar legaal verblijf. Turkse migranten zonder papieren zijn afhankelijk van de informele Turkse arbeidsmarkt, waar ze een marginale positie innemen die gemakkelijk kan leiden tot ongelijke behandeling. Ook op de huwelijksmarkt en in de sociale interactie met legale landgenoten in Nederland spelen ongelijkheid en marginalisering een rol, vanwege de lage status van een migrant zonder papieren. Steun uit het sociale netwerk is onontbeerlijk om te komen tot een huwelijk met een Nederlandse ingezetene. Reeds gehuwde 'toeristen' verkeren in een uitzicht-loze positie, want zij kunnen niet beschikken over die enige vluchtweg naar legaliteit en dan rest op termijn alleen terugkeer. Van de respondenten uit Starings onderzoek heeft na zes jaar tijd veertig procent een verblijfsvergunning bemachtigd, is veertig procent vrijwillig of gedwongen terugge-keerd en leeft twintig procent nog steeds zonder geldige verblijfsdocumenten in Nederland.

Aan bindingen in de transnationale ruimte kunnen dus sterke gevoelens van loyaliteit en solidari-teit ten grondslag liggen, maar er is ook sprake van instrumentele relaties. Een gedeelde herkomst en reciproque verwachtingen en verplichtingen garanderen een toegang tot de sociale netwerken, die migranten in verschillende vestigingslanden met elkaar en met de achterblijvers in Turkije ver-binden. De bereidheid tot steun bij overkomst en verblijf door familie of vrienden bepaalt iemands keuze voor een bepaald land. Zo komt, aldus Staring, 'geregisseeerde migratie' tot stand, met onder-steuning door verwantschapsnetwerken. Er is sprake van uitgestelde wederkerigheid, mogelijk omdat verwantschappelijke relaties duurzaam zijn. Er is bovendien sprake van 'kosten die min of meer publiek zijn', in de vorm van verwachtingen over de opstelling en het gedrag van 'toeristen'. Vooral de eerste generatie 'gastarbeiders' en nieuwkomers die zich via een huwelijk in Nederland hebben gevestigd, zijn bij de overkomst en het verblijf van achterblijvers bereid tot omvattende steun. De tweede generatie is aanzienlijk minder happig. Vrouwen die in Nederland zijn grootge-bracht voelen ook steeds minder voor een huwelijk met een migrant zonder papieren of met een Turk uit het land van herkomst, omdat zij de verblijfstitel weleens belangrijker zouden kunnen vinden dan de huwelijksband. Er is een tendens waar te nemen naar huwelijken met Turken die al legaal in Nederland gevestigd zijn. Als die tendens doorzet, nemen transnationale bindingen op den duur af. Tot die tijd brengt iedere nieuwkomer een potentieel aan 'illegale' kettingmigratie met zich mee.

Die conclusies gaan, zo benadrukt Staring, niet per se op voor andere etnische groepen, die vaak over een minder gunstige startpositie beschikken, omdat ze minder familie of vrienden hebben in Nederland. Zij moeten meer improviseren of zijn sterker afhankelijk van smokkelorganisaties.

Ze hebben bovendien niet de toegang tot informele markten waar landgenoten de regie voeren. De kans op uitbuiting is daarom groter. Er is sprake van een paradoxale situatie, schrijft de auteur: door mondialisering en stijgende inkomensongelijkheid in en tussen landen is de migratiedruk toegenomen, terwijl de legale mogelijkheden om te migreren zijn afgenomen door het restrictieve beleid in de landen van de Europese Unie. Dat beleid versterkt de positie van smokkelorganisaties, van de criminele migrantenindustrie. De bestrijding daarvan zal veel inspanningen vereisen van politie en justitie. Tegelijkertijd is weren en uitsluiten van nieuwkomers onvoldoende. Het verminderen van welvaartsverschillen op mondiale schaal vergroot de kans op het tegengaan van 'illegale' immigratie, meent de auteur.

Ontwikkelingssamenwerking

Het is nog altijd een veelgehoorde, maar inmiddels omstreden stelling, dat het verkleinen van de mondiale welvaartsverschillen tot minder migratie leidt. De antropoloog Hein de Haas bestudeerde het bredere perspectief van de Noord-Zuidverhoudingen en de veronderstelde nadelige gevolgen van migratie voor de landen van herkomst gedetailleerd (De Haas, 2003). Aan de hand van empirisch onderzoek in de Zuid-Marokkaanse Todgha-Oasis-vallei, een typisch emigratiegebied waar hij twee jaar verbleef, beschrijft De Haas de gevolgen van de sociaal-culturele effecten van migratie en de geldovermakingen van emigranten naar hun achtergebleven familieleden. Marokko haalt met 3,5 miljard dollar jaarlijks vier maal zoveel binnen uit overmakingen van emigranten als uit ontwikkelingshulp; het bedrag overtreft ook de inkomsten uit de export van landbouwproducten, fosfaten en toerisme.

Anders dan vaak verondersteld wordt, besteden de achterblijvers in de landen van herkomst de overmakingen – een derde van het totale geldinkomen in de vallei – niet louter consumptief. Veel geld wordt geïnvesteerd in economische ontwikkeling van de landbouw en in andere sectoren in de Todgha-Oasis-vallei. De overmakingen hebben ook gunstige sociale gevolgen. Kinderen van migranten zijn er significant beter opgeleid en volgen vaker hoger onderwijs. Migrantenvesteren in de bouw van betonnen huizen, waardoor de privacy toeneemt, gezinnen meer ruimte krijgen en aan hygiëne en comfort winnen. Met name de vrouwen hebben belang bij een eigen huis, los van de schoonfamilie; ze winnen daardoor aan autonomie en hebben meer zeggenschap over het inkomen van de man.

Het onderzoek van De Haas laat ook zien dat de culturele, sociale en economische effecten van migratie op korte en middellange termijn niet tot minder migratie leiden, zoals lang gedacht is, maar juist méér migratie uit en naar de Todgha-Oasis-vallei veroorzaken. Mensen willen onverminderd migreren, al zijn hun levensomstandigheden de afgelopen decennia dankzij migratie aanzienlijk verbeterd. De achterblijvers in migratiegezinnen zijn niet de passieve, louter consumerende ontvangers van overmakingen uit Europa, waarvoor ze in de literatuur vaak gehouden worden. Ze zijn in uiteenlopende economische sectoren actief en hun ambitieniveau is onder invloed van onderwijs, media en de blootstelling aan de welvaart van migranten en anderen sneller toegenomen dan wat de bestaansmogelijkheden in Marokko hun te bieden hebben. Daardoor willen ze weg, en door de economische en sociale ontwikkeling van het gebied kunnen ze ook weg. Diezelfde waarneming deed de onderzoeker Lothar Smith, die ruim een jaar in de Ghanese hoofdstad Accra verbleef. 'Aangezien het de rijkere zijn die het zich kunnen veroorloven te migreren, neemt met een toename van de welvaart in Ghana het aantal migranten alleen maar toe.' (www.oneworld.nl/Nieuws/article/13111)

Die constatering gaat in tegen de opvatting van structuralisten die het debat over migratie en ontwikkeling vanaf de jaren zeventig hebben gedomineerd met hun opvatting dat de verklaring van

migratie gezocht moet worden in toenemende misère, die op zichzelf weer het gevolg is van het wegtrekken van jonge, talentvolle, ondernemende migranten uit een bepaald gebied. 'Het medicijn' tegen migratie zou derhalve bestaan uit ontwikkeling van de herkomstgebieden van migranten. De Haas toont het verband aan tussen ontwikkeling en toenemende mobiliteit. Migratie is niet het directe gevolg van armoede en marginalisering, maar ontwikkeling heeft juist een stimulerend effect op migratie. Emigratie en binnenlandse immigratie blijken bovendien samen te gaan in de Todgha-Oasis-vallei, een fenomeen dat geen onderdak vindt in de klassieke theorieën van push- en pullfactoren, die ervan uitgaan dat armoede potentiële migranten wegdrijft en welvaart hen aantrekt.

Samenvatting

In het tweede hoofdstuk ligt het accent op het perspectief van migranten die zonder papieren in de westerse wereld verblijven en werken. Ze maken onderdeel uit van transnationale sociale netwerken en bij de gratie van dat netwerk, waarin wederzijds hulpbetoon de regel is, kunnen ze hier in de beginperiode overleven. Ze leven permanent met twee opties: zonder verblijfsvergunning hier blijven of al dan niet gedwongen naar het land van herkomst terugkeren. Zolang ze hier zijn, maken ze een deel van hun inkomsten over naar de achterblijvers in het land van herkomst, vooral naar familie maar ook wel in een wijder sociaal verband. Die remittances worden in het land van herkomst niet louter consumptief besteed, ze worden ook productief aangewend. Het is overigens een misverstand dat bestrijding van de armoede in de landen van herkomst de migratie zou stoppen of verminderen; de toegenomen welvaart daar is eerder een impuls voor migratie.

III. Transnationale sociale netwerken 'daar'

Ghana: worden de rijken rijker?

Migranten zijn nooit de allerarmsten uit een samenleving, schrijft Volkskrant-correspondent Kees Broere in *Van Accra naar Amsterdam* (Broere, 2010). Van de migranten uit Afrika beneden de Sahara die zonder papieren in Nederland verblijven, is zo'n negentig procent met het vliegtuig naar Nederland gevlogen en heeft daar het visum laten verlopen. Zo'n reis kost geld, in Afrikaanse begrippen zeer veel geld. Degenen die dat niet kunnen opbrengen of die in Europa geen familie of bekenden hebben die hen een uitnodiging willen of kunnen sturen, nemen een andere route, al dan niet met hulp van smokkelbendes. Zo arriveert naar schatting tien procent van de migranten zonder papieren pas na een lange, vermoeiende reis over land en over zee in Nederland. Het gaat jaarlijks om 25 tot 35 duizend mensen, citeert Broere onderzoeker Hein de Haas. Volgens de Verenigde Naties gaat het per jaar om 70 duizend Afrikanen van beneden de Sahara die langs die weg Europa willen bereiken. Ongeveer één procent – jaarlijks per saldo 250 tot 700 personen – overleeft die tocht niet.

Geld verdienen en liefst rijk worden door te werken in een land waar ze zich geen voorstelling van kunnen maken, daar draait het volgens Broere om. Met dat geld houden ze hele families, vrienden en bekenden op de been. In 2005 ontving Ghana officieel anderhalf miljard dollar aan *remittances* (geldoverboekingen van migranten), een derde van het BNP. De niet-geregistreerde remittances zouden het bedrag aan officiële overboekingen nog wel eens kunnen overtreffen (Mazzucato, 2005). Het is een effectieve manier van armoedebestrijding, want zonder die remittances zouden een heleboel families niet rondkomen en was er minder kleinschalige economische ontwikkeling in de landen van herkomst. Steeds vaker worden de overboekingen van migranten bovendien productief geïnvesteerd, in fabrieken en werkplaatsen of in landbouwbedrijven. Het totaal aan remittances bedroeg enkele jaren terug volgens schattingen 300 à 400 miljard dollar per jaar. Dat is veel meer dan de officiële ontwikkelingshulp, die zo'n 100 miljard per jaar bedraagt (Van der Heijden, 2008; OECD, 2005).

Migratie zonder papieren is in Afrika een goed ontwikkelde maatschappelijke branche. Broere beschrijft bijvoorbeeld de particuliere organisatie Association Malienne des Expulsés (AME), opgericht om steun te verlenen aan Malinese migranten die zijn uitgewezen, vooral uit Frankrijk en andere Europese landen, maar ook wel uit Afrikaanse landen en Saoedi-Arabië. Volgens AME-voorzitter Amadou Diarra zit er voor veel jonge Afrikanen niets anders op dan: blijven proberen. 'Voor hen is het: Europa, of de dood.' De 'passeurs' en andere helpers uit de 'onderwereld van illegalen' kennen de weg of een deel van het parcours vaak uit eigen ervaring en verzilveren die kennis door anderen te helpen bij de voorbereiding van emigratie over land en zee. In de Marokkaanse hoofdstad Rabat treft Broere een informele bond van zo'n dertig Ghanese migranten zonder papieren, de Ghana Union. De bond heeft een geïmproviseerd kasboek, waar bijdragen in genoteerd worden. Behalve een voorzitter zijn er ook nog een secretaris en vice-voorzitter 'en iemand die de voor ons volstrekt onduidelijke taak "defensie" voor zijn rekening neemt, een man die verantwoordelijk is voor "veiligheid", een *chief rebel* wiens functie ook al door niemand nader wordt verklaard, en een islamitische imam'. Ze hebben zelfs een kantoor in Rabat, waar migranten zonder papieren vergaderen en logeren. Leden van Ghana Union steunen elkaar moreel en financieel bij hun pogingen om de zee over te steken. 'De leden dragen vrijwillig en naar vermogen geld af aan de unie, die spaart voor degene die op dat moment als eerste in aanmerking komt om de tocht over water te maken. Dat gaat vooral op basis van vertrouwen, dat versterkt wordt als blijkt dat het een lid van de bond is gelukt om de oversteek naar het vasteland van Europa of een van de Europese eilanden te maken.' Heeft een geslaagde emigrant werk gevonden, bijvoorbeeld in Spanje, dan is het de bedoeling dat

hij geld naar de unie stuurt, waarmee een volgende kandidaat de overtocht kan maken. Maar wie erin geslaagd is om Europa te bereiken, kiest er vaak toch eerder voor om geld over te maken aan familieleden in het herkomstland dan aan de achterblijvers in Rabat.

Veel houden de migranten zonder papieren ook niet over, als ze hun kosten voor huisvesting en voeding betaald hebben, gesteld dat ze al inkomsten hebben. Broere beschrijft het leven van de Ghanees Vincent, die erin geslaagd is om Amsterdam te bereiken. De reis was vol ontberingen en gevaren. Nu woont Vincent op een kamertje in de Bijlmer en kan hij terecht in een ontmoetingsruimte voor migranten zonder papieren. Makkelijk is het niet om werk te vinden, maar hij kan af en toe als dagloner aan de slag. Als hij in een week twee of drie dagen kan werken, verdient hij die week 'met een beetje geluk' iets meer dan honderd euro. Voor zijn eten en huur heeft hij wekelijks zo'n twintig euro nodig. Heeft hij een paar honderd euro gespaard, dan stuurt Vincent dat bedrag op naar zijn moeder, die gescheiden van zijn vader leeft. 'Dus ik kan nu mijn familie helpen. Makkelijk is het niet. Maar ik heb geen spijt van de keuze die ik heb gemaakt.' Vincent is geen uitzondering, zo vergaat het veel migranten zonder papieren, zeker in de beginfase.

Risico's delen

In de literatuur wordt vaak verondersteld dat geografische en sociale nabijheid noodzakelijke voorwaarden zijn voor informele sociale-zekerheidsarrangementen (Mazzucato, 2009). Sociale nabijheid is inderdaad van belang, vanwege de gedeelde normen en moraal, maar geografische nabijheid is geen noodzaak, zo blijkt uit een studie onder Ghanezen in Nederland en Ghana. Migrant sturen geld naar familieleden in Ghana, vooral om medische kosten te dekken en voor begravenissen. Altruïsme en het veiligstellen van toekomstige erfenissen kunnen als motief niet uitgesloten worden, maar er is ook sprake van het delen van risico's tussen migranten en netwerkleden thuis. Migrant lopen ook risico's; leden van het netwerk in Ghana kunnen een rol spelen als migrant zich daartegen willen indekken. Bovendien zijn in een transnationale context ook mechanismen aan het werk die toezicht op en handhaving van bepaalde afspraken over lange afstanden effectief kunnen maken. Zo blijkt uit Mazzucato's onderzoeksgegevens dat niet-verwanten uit het netwerk van migranten een belangrijke rol vervullen in toezicht en handhaving ter voorkoming van misbruik van remittances.

Migrant sturen niet alleen geld, ze ontvangen ook 'reverse remittances', doorgaans in de vorm van diensten die verricht worden ten behoeve van de tweede fase van het migratieproces: de installatie in het gastland. In de derde fase (vestiging) hebben ze minder behoefte aan de verzekering van risico's, maar de tweede fase wordt voor Ghanese arbeidsmigrant in Nederland steeds langer, vanwege het restrictieve toelatingsbeleid. Het is volgens Mazzucato van belang om de omvang van 'reverse remittances' te kennen, want voor de achterblijvers in de thuislanden gaat het om kosten, bijvoorbeeld in de vorm van uren die ze besteden aan diensten voor migrant in hun netwerk (het regelen van officiële documenten ten behoeve van de verblijfsvergunning in het gastland; het organiseren van 'valse papieren'; kinderopvang); die uren kunnen ze niet productief besteden, als direct gevolg van het migratieproces.

Eenmaal in de Bijlmer, wordt het leven van migrant zonder papieren wat gemakkelijker. Een groot deel van de twintigduizend Ghanezen die officieel in Nederland verblijven, woont in Amsterdam, meer in het bijzonder in de Bijlmer. Dominees en legale landgenoten helpen met het vinden van huisvesting en werk, er zijn Ghanese verenigingen en Ghanese winkels. En op de Bijlmerdreef is *Unity Money Services* al sinds 1993 het kantoor waar vrijwel alle Ghanezen geld naar de familie overmaken. Het bedrijf, pal naast Western Union, heeft naar de schatting van een medewerker zo'n

zes- à zeventuizend klanten. Het maximale bedrag dat aan remittances kan worden overgemaakt, is 2268 euro (de 'vertaling' van 5000 gulden). Meer is verboden, om witwassen van crimineel geld te voorkomen. Het gemiddelde dat mensen overmaken, ligt overigens veel lager; vaak niet meer dan enkele tientallen euro's (Broere, 2010).

Om misbruik van remittances te voorkomen, laten migranten zonder papieren hun verwanten wel vaak verantwoording afleggen over de besteding van het geld of ze openen een bankrekening bijvoorbeeld op de Filipijnen, zodat niemand bij het geld kan en er bij terugkeer spaargeld is (Martinali, 2005). Bankverkeer is overigens niet makkelijk. In Nederland zijn migranten zonder papieren de facto buitengesloten van het reguliere bankverkeer (Van Walsum, 2010). Zonder registratie bij de vreemdelingendienst kan een migrant geen bankrekening openen, geen geld overboeken naar familie in het land van herkomst, geen spaargeld veilig wegzetten of rente over spaargeld ontvangen. Migranten zonder papieren zijn daarom aangewezen op legale landgenoten die het geld via een reguliere rekening willen doorsluizen of op alternatieve, informele financiële dienstverleners als belwinkels of op een van de wereldwijd opererende *hawala-systemen*, die in hoge mate op vertrouwen gebaseerd zijn. Hawala-systemen liggen overigens onder vuur, omdat ze gebruikt zouden worden om zwart geld wit te wassen en voor geldtransacties van terroristische organisaties (www.interpol.int/Public/FinancialCrime/MoneyLaundering/Hawala/default.asp).

Migranten wantrouwen formele banken in hun landen van herkomst vaak, vanwege ervaringen met corruptie en machtsmisbruik. Ze geven de voorkeur aan informele diensten door personen met wie ze zich sociaal verbonden weten, bijvoorbeeld via kerken, of die ze op andere gronden vertrouwen. Die informele kanalen zijn vaak sneller en goedkoper dan de formele en daarom populairder, ook onder migranten zonder papieren.

Ondertussen verovert *mobile banking* terrein in de financiële wereld (Casanova, 2007; Van Walsum, 2010). Op de Filipijnen hebben providers van mobiele telefonie systemen van elektronisch bankieren ontwikkeld die klanten in staat stellen om via de gsm-telefoon geld te ontvangen en over te maken. Het systeem werkt al voor miljoenen Filipijnse migranten die er gezamenlijk tientallen miljoenen dollars per maand mee overmaken. Dergelijke systemen maken bankdiensten bereikbaarder voor afgelegen gebieden, omdat klanten er niet meer voor naar de stad hoeven te reizen. Ze zijn bovendien goedkoper, omdat de administratiekosten komen te vervallen en er geen sprake is van 'geldverdamping' via ongunstige wisselkoersen. Het systeem biedt perspectieven, ook voor Afrika, waar eveneens meer mensen over een mobiele telefoon beschikken dan over internet.

Diensten van achterblijvende Ghanezen

De focus ligt doorgaans op de steun die migranten bieden aan de achterblijvers, maar ook in omgekeerde richting is sprake van hulp en ondersteuning. Achterblijvers verzorgen bijvoorbeeld op afstand informatie en diensten, zoals het regelen van documenten die migranten bij formaliteiten in het Westen nodig hebben. Of ze zetten ontwikkelingsprojecten op met geld van migranten. Behalve die praktische steun bieden achterblijvers ook sociale steun in de vorm van gastvrijheid en bescherming tijdens terugkeerbezoeken. En tot slot hebben ze een symbolische functie als toevluchtsoord voor migranten in het Westen die om welke reden ook definitief naar de thuishaven willen terugkeren. Er is dus nadrukkelijk geen sprake van eenrichtingsverkeer, maar van *reciprociteit*, wederkerigheid.

Ook in een breder perspectief geldt de wederkerigheid. Veel hulp en steun aan de achterblijvers is in de ogen van migranten een vorm van uitgestelde betaling. Migrant staan in het krijt bij de achterblijvers, bijvoorbeeld vanwege de opvoeding die ze in het verleden genoten hebben of vanwege de eventuele financiële hulp bij hun vlucht naar het Westen.

'Dat mensen in rurale gebieden zonder moderne transport- en communicatietechnieken en zonder veel te weten over het buitenland, ook transnationaal kunnen zijn, is eigenlijk nieuw', schrijft Mirjam Kabki in haar dissertatie over het functioneren van steunnetwerken op het Ghanese platteland (Kabki, 2007). Het accent ligt altijd op het op en neer reizen van migranten en op migranten die geld sturen en ontwikkelingsprojecten opzetten in hun herkomstgebieden, terwijl de achterblijvers worden neergezet als louter ontvangers van steun. Maar de achterblijvers in dorpen hebben ook een actieve rol in het betrekken van migranten bij de dorpsontwikkeling. 'De steun die dorpingen ontvangen is vaak een wederdienst voor de steun die zij zelf eerder hebben gegeven aan hun sociale netwerkleiden.'

Kabki onderscheidt een drietal voorwaarden voor succesvolle betrokkenheid van migranten bij de dorpsontwikkeling:

1. Dorpsleiders dienen contact te onderhouden met migranten, zich actief bezig te houden met ontwikkelingsactiviteiten in het dorp en de lokale bevolking er op een actieve manier bij te betrekken.
2. Er moet vertrouwen zijn tussen dorpsleiders, migranten en de bevolking. In plaatsen die groter zijn dan drie- tot zevenduizend inwoners is het leiderschap vaak minder transparant, wordt het vertrouwen sneller geschaad en komen projecten met migrantensteun minder snel van de grond.
3. Regels, sancties en prikkels rond begrafenissen zijn een belangrijk motief voor steun van migranten. Een deel van de donaties aan familie van de overledene gaat naar ontwikkelingsdoeleinden. Een begrafenis gaat simpelweg niet door, als niet aan de verplichtingen is voldaan; begrafenissen zijn in de Akan-cultuur – waar Kabki haar onderzoek deed – zeer belangrijk (vanwege prestige van de familie en als familiereünie). Bijdragen aan de dorpsontwikkeling dwingen respect af. Zo vormt de achterblijvende familie dus een belangrijke schakel tussen de migranten en hun dorp en zijn familieleden belangrijke transnationale actoren in de dorpsontwikkeling.

Gemiddeld ontvangen de respondenten in dit onderzoek per jaar 908 euro steun van alle netwerkleiden, terwijl ze gemiddeld 823 euro per jaar aan inkomsten uit werk hebben. De steun uit het netwerk is dus zeer belangrijk. Als wederdienst assisteren achterblijvers vaak bij de bouw van een huis in het geboortedorp en verlenen ze steun bij de opvoeding van achterblijvende kinderen. Financiële steun aan migranten komt vrijwel niet voor.

Oudere mensen met volwassen kinderen ontvangen meer steun dan jongere respondenten met kleinere kinderen. De gemiddelde leeftijd van de respondenten is 53 jaar en twee op de drie ontvangers zijn vrouwen. Ouderen en vrouwen verwachten ook veel steun van migranten uit hun netwerk, dus ze vragen niet gauw iets aan andere netwerkleiden. De meeste respondenten (29 personen) krijgen ongeveer wat ze nodig hebben, een deel (10) krijgt meer en een deel (10) minder. De hoogte van de bijdrage van de migrant hangt af van de hoogte van het eigen inkomen, eventuele medische kosten en de verantwoordelijkheid voor anderen (schoolgeld of medicijnen). Wie zelf meer bezit en verdient, ontvangt doorgaans meer steun dan arme respondenten. Het belangrijkste criterium blijft echter: hoeveel netwerkleiden heb je en hoeveel migranten bevinden zich onder hen? Daar kunnen de achterblijvers weinig invloed op uitoefenen, want migratiebeslissingen worden in Ghana genomen zonder anderen te raadplegen of zelfs maar in te lichten. Dat is een groot verschil met de 'geregisseerde migratie' van Turken in het werk van Staring.

Onder crisissomstandigheden (gedefinieerd als: ziekte of dood, waarmee meer dan dertig procent van de totale inkomsten uit werk en steun gemoeid zijn) krijgt niet iedereen steun van de netwerkleiden, ook niet als zich onder hen migranten bevinden. Dat heeft deels te maken met financiële

beperkingen van migranten, maar ook met gebeurtenissen in het verleden en met de kwaliteit van persoonlijke relaties. In een aantal gevallen hebben ruzies of misverstanden uit het verleden geleid tot het niet ontvangen van steun op cruciale momenten. Ruim een derde van de respondenten slaagt er goed in de crisis het hoofd te bieden, ruim een derde slaagt daar geheel niet in en de rest lukt het redelijk. Veel respondenten hadden in het verleden geen migranten in hun netwerk. Dat ze de crisis nu niet beter kunnen oplossen dan toen, wijst erop dat bijdragen van migranten geen aanvulling zijn op, maar een substituuat van het eigen inkomen.

Kabki pleit ervoor de leefwereld en sociale zekerheid van achterblijvers in dorpen nadrukkelijker te betrekken bij onderzoek naar transnationalisme, dat nu nog te sterk gericht is op de migrant. Uit dit onderzoek blijkt dat de activiteiten van dorpsleiders belangrijk zijn voor de hoogte van de steun die migranten bieden aan het dorp. Misschien zijn er nog andere factoren van belang, die niet eerder onderzocht zijn.

De vraag is overigens wel of remittances de armoede verlichten, want armen ontvangen vaak minder en rijken juist meer dan ze nodig hebben. Vooral de rijken profiteren dus, zowel op individueel als op dorpsniveau. De Ashanti-regio is al relatief rijk. Migranten zijn geneigd hun eigen dorp te steunen en niet een dorp waar ze niet vandaan komen en waar ze geen of minder belangen hebben. Het zogenaamde 'co-development' leidt derhalve op nationaal niveau niet per se tot een kleinere kloof tussen arm en rijk, maar kan de kloof zelfs vergroten. Soms helpt de steun echter wel degelijk, bijvoorbeeld bij de aanleg van elektriciteit of de bouw van scholen. Volgens Lothar Smith, die ruim een jaar in Accra zat voor onderzoek naar remittances, zorgt ook de kleine handel voor extra inkomsten en die kunnen het begin zijn van een weg omhoog (Van der Meer, 2008). Maar de verbetering komt inderdaad het minst ten goede aan de onderkant van de samenleving, geeft Smith toe. De vraag is of dat erg is. 'Migratie is een individuele actie, geen plan om armen te redden, om de scheve verdeling recht te trekken. Voor middengroepen is migratie een kans om een stap vooruit te maken. Omdat niet iedereen dit kan of durft, is contact met een migrant een goed alternatief.'

Uit Mazzucato's onderzoeksgegevens blijkt dat leden van een door migranten gesteund sociaal netwerk niet per se uit hetzelfde dorp komen. Ze wonen vaak in verschillende dorpen in één administratieve regio (Mazzucato, 2009). De vraag is wat dat betekent voor de beslissing om te migreren. Zijn bij dat proces anderen betrokken en zijn zij de reden waarom geld wordt gestuurd naar leden van 'extended families' in verschillende huishoudens? Dekken migranten zich zo in tegen risico's die ze in het gastland lopen? Het is aan te bevelen om onderzoek niet te beperken tot het huishouden waar de migrant toe behoort, maar breder in het netwerk te kijken en tevens te onderzoeken wat achterblijvers teruggeven aan 'reverse remittances', anders komt de werking van risicodeling ('risk pooling') niet uit de verf.

Vrouwelijke impuls

Rhacel Salazar Parreñas, die Asian American Studies doceert aan de University of California, spreekt van een 'gender paradox' in vrouwenarbeid (Salazar Parreñas, 2005). In een globaliserende wereld worden vrouwen tegelijkertijd binnen- en buitenshuis aan het werk gezet, zowel in rijke als in arme landen die deel uitmaken van de wereldeconomie. Op deze manier verdubbelt het werk van vrouwen, omdat zij de afgelopen dertig jaar meer aan de arbeidsmarkt zijn gaan deelnemen als gevolg van een inkomensdaling van de mannelijke kostwinner, maar ook omdat ze zichzelf wilden ontplooien en economisch zelfstandiger wilden leven. Mannen weigeren de huishoudelijke taken voor hun rekening te nemen die blijven liggen omdat hun vrouwen buitenshuis de kost verdienen. De afwezigheid van de overzees werkende moeders heeft niet geleid tot veranderende rolpatronen. Daarvoor zijn de gender- of culturele patronen te diep ingesleten in gezin en gemeenschap.

Vrouwen werken méér, dat is het grootste verschil met de tijd waarin de man kostwinner was en de vrouw het huishouden deed. In een aanzienlijk aantal gevallen laten ze thuis kinderen achter die zonder hun moeder opgroeien. Vrouwen uit de 'extended family' – vooral grootmoeders - vangen veel werk van de afwezige moeders op. Lukt dat niet, dan zijn de kinderen de dupe, want zij krijgen minder verzorging. De staat heeft geen antwoord gevonden op de veranderende zorgbehoeften in gezinnen met tweeverdieners of met één ouder, terwijl de Filippijnen toch in hoge mate afhankelijk zijn van de verdiensten van migrantenvrouwen.

In Amsterdam en andere grote steden in Nederland beheersen migranten zonder papieren de markt voor huishoudelijk werk. 'De Nederlandse poetsvrouw is in Amsterdam een zeldzaamheid geworden', schrijft Manuel Abrantes in een master's thesis over Braziliaanse arbeidsmigranten in Amsterdam (Abrantes, 2008). Huishoudelijk werk en het verzorgen van kinderen is in een onbekend aantal particuliere gezinnen uitbesteed aan Migrant Domestic Workers. Filippijnse vrouwen zijn over de hele wereld populaire MDW's.

Filippijnse MDW's leven permanent in twee contexten tegelijk, want ze houden er altijd rekening mee dat ze teruggestuurd kunnen worden, schrijft de antropologe Ellen Martinali in haar doctoraalscriptie, waarvoor ze Filippijnse vrouwen in Nederland en op de Filippijnen interviewde (Martinali, 2005). Die 'transnationale habitus' beïnvloedt het dagelijkse leven in hoge mate. Omdat transmigranten familiale, economische, sociale, organisatorische, religieuze en politieke relaties over grenzen heen onderhouden, ondernemen ze ook actie, nemen ze beslissingen en ontwikkelen ze persoonlijkheden en identiteiten die zijn ingebed in relatienetwerken die hen met twee of meer natiestaten verbinden (Basch e.a., 1997). Zo zijn MDW's geneigd om misbruik en onheuse bejegening te accepteren, omdat de familie in het thuisland afhankelijk is van hun inkomsten en ze dus onder geen beding hun baan mogen verliezen.

Martinali noemt het voorbeeld van migrantenvrouwen die thuis schoolgaande kinderen hebben; zij maken vooral geld over dat bestemd is voor de opleiding van de kinderen. Dat is een geaccepteerde investering op de Filippijnen, daar hebben de ouders, broers en zussen van de migrant begrip voor. Zijn er geen kinderen op de Filippijnen, dan verwachten familieleden in de eerste en de tweede graad dat ze mogen meedelen in remittances. Vooral kinderloze vrouwen uit grote gezinnen worden daardoor extra kwetsbaar. De achterblijvers zijn immers financieel afhankelijk van hen, dus ze zullen niet snel ontslag nemen of zich verzetten tegen slechte arbeidsomstandigheden en bij ziekte zullen ze geneigd zijn om door te werken, omdat ze anders zonder inkomsten zitten. Filippijnse migranten zonder papieren betalen ook vaak voor de opleiding van familieleden die als zeeman of huishoudster in het buitenland willen werken, in de hoop dat ze tegen die tijd nog eens aan de suikertante denken. Hebben migranten zelf geld nodig, dan moeten ze het lenen. Ze sparen zich het brood uit de mond om maar zoveel mogelijk te kunnen overboeken naar de achterblijvers. Als ze plotseling uitgezet worden, hebben ze niets.

De Filippijnse overheid kent speciale regelingen voor *balikbayan*, thuiskomers. Al sinds begin jaren tachtig mogen ze voor een bepaald bedrag belastingvrij invoeren. De balikbayan-pakketten versterken het transnationale veld van Filippino's, van wie velen overzee werken en leven. Met dergelijke privileges hoopt de Filippijnse staat emigranten binnenboord te houden. Incorporatie in het 'gastland' komt in die ideologie niet voor, terwijl de betekenis van transmigranten voor hun oorspronkelijke herkomstland juist sterk samenhangt met de mate van inburgering in de nationale economie en politieke processen in het land van vestiging (Basch e.a., 1997).

Samenvatting

In dit hoofdstuk ligt het accent op het perspectief van de achterblijvers in het transnationale sociale netwerk van de migrant. Sinds enige tijd beseffen sociale wetenschappers dat achterblijvers niet louter ontvangers van remittances zijn. Er is sprake van wederkerigheid: achterblijvers zijn ook van belang voor migranten, zowel bij het migratieproces als tijdens hun verblijf in het 'gastland', als ze allerlei diensten voor hen verrichten en de honneurs voor hen waarnemen. Daar staan geld en goederen tegenover, die migranten overmaken of opsturen vanuit hun 'gastland'. In het herkomstland wordt de kloof tussen arm en rijk daardoor overigens niet per se kleiner. De midden- en hogere klasse hebben doorgaans meer migranten in hun sociale netwerk, want migreren is kostbaar. Daardoor komt een groter deel van de remittances ook weer bij het rijkere deel van de gemeenschap terecht. Door de sterke opkomst van een arbeidsmarkt voor huishoudelijk werk, bevinden zich steeds meer vrouwen onder migranten. In de herkomstlanden wordt de afwezigheid van vrouwen in het gezin niet per se opgevangen door de mannen. Vrouwen in die gemeenschap – zowel de migranten als de achterblijvers – worden dus per saldo extra belast. Vrouwelijke migranten laten bovendien veel misstanden en schendingen van hun rechten over hun kant gaan, omdat ze bang zijn dat ze anders ontslagen worden en daarmee zouden ze de thuisbasis het brood uit de mond stoten. De regering op de Filippijnen voert wel speciaal beleid voor overzeese migranten, maar aan dit soort genderaspecten wordt weinig aandacht besteed.

Naarmate het verschijnsel migratie in duur en in omvang toeneemt, ontstaan er uitgebreidere transnationale netwerken van migranten die familiale, economische, sociale, culturele, religieuze en organisatorische relaties in verschillende landen onderhouden en wier persoonlijke identiteit mede door dit transnationale bestaan gevormd wordt. Binnen deze netwerken ontstaan nieuwe vormen van steun en sociale zekerheid voor zowel de achterblijvers, als de migranten zelf.

IV. Samenvatting Deel A

Het literatuuronderzoek naar de formele en informele vormen van steun en solidariteit voor migranten zonder papieren, levert de volgende bevindingen op:

- Ondanks specifiek op deze groep gerichte restrictieve en repressieve beleidsmaatregelen, herbergt Nederland migranten zonder geldige verblijfspapieren;
- De omvang van de groep laat zich moeilijk kwantificeren, maar beredeneerde schattingen gaan uit van honderd- tot tweehonderdduizend personen;
- Westerse landen die onderdeel zijn van een wereldeconomie kennen nu eenmaal een arbeidsmarkt voor migranten zonder papieren (huishoudelijk werk voor tweeverdieners en eenoudergezinnen, schoonmaaksector, land- en tuinbouw, seksindustrie); zolang die er is, zullen ze hier zijn en hier naartoe blijven komen;
- Het gaat vaak om sterke individuen die weten wat ze willen en daar veel voor over hebben; met hun verplaatsing brengen ze een dynamiek op gang die op verschillende plekken, op grote afstand van elkaar, ingrijpende gevolgen heeft;
- Met beleidsmaatregelen laten migranten zonder papieren zich niet tegenhouden, maar restrictief en repressief beleid dwingt hen wel tot een leven in de schaduw van de samenleving, waardoor ze nóg kwetsbaarder worden, en afhankelijker van de mensen met wie ze wel contact hebben (familie, leden uit hun etnische sociale netwerk, malafide uitzendbureaus en werkgevers);
- Bij hun keuze voor een bestemmingsland laten migranten zonder papieren zich niet leiden door aanwezige arrangementen van de verzorgingsstaat of de economische stand van zaken, maar door de aanwezigheid van familie, dorps-, streek- of landgenoten;
- Het zijn steeds vaker vrouwen die buiten de landsgrenzen de kost gaan verdienen; hun motief bestaat niet uit het opbouwen van een beter bestaan in een ander land, maar uit het verdienen van een inkomen om hun gezin – en/of familieleden en vrienden in een breder sociaal verband – in het land van herkomst te onderhouden; terugkeer is de intentie en vaak ook de praktijk. De feminisering van migratie leidt overigens niet per se tot veranderende genderpatronen in het land van herkomst. Mannen pikken het werk dat traditioneel door vrouwen gedaan wordt niet op. Vrouwelijke achterblijvers (oma's, tantes, oudere zussen) zorgen in dergelijke gevallen doorgaans voor oplossingen. Per saldo neemt het belang van de man als kostwinner dus af en ligt er tegelijkertijd meer werk voor vrouwelijke leden van een gemeenschap;
- Na de eerste opvang in het land van bestemming – vaak door familie, vrienden, dorps-, streek- of landgenoten – vindt een deel van de migranten zonder papieren zijn weg in het gastland via legalisatie (in Nederland doorgaans via een huwelijk met een ingezetene, in Nederland in een enkel geval, maar in andere landen vaker via regularisatie, generaal pardon of amnestieregelingen). Een ander deel keert na verloop van tijd terug naar het land van herkomst; de rest verblijft zonder geldige verblijfsdocumenten hier of in een ander Europees land;

- Mede vanwege hun kwetsbare en afhankelijke positie, hebben migranten zonder geldige verblijfsdocumenten vaak te maken met extreem zware werk- en leefomstandigheden en met allerlei schendingen van mensenrechten, zowel in de persoonlijke levenssfeer als op arbeidsrechtelijk terrein. In veel gevallen durven ze zich daar niet tegen te verzetten, laat staan aangifte te doen, omdat ze dat op oppakken en uitzetten kan komen te staan. Dat is een onbetaalbare tol voor mensen die het als hun hoogste plicht beschouwen om hier een inkomen te verdienen, waarvan ze een deel kunnen opsturen naar leden van hun transnationale sociale netwerk in het land van herkomst;
- De leden van het transnationale sociale netwerk in de herkomstlanden zijn overigens meer dan ontvangers van remittances die door migranten worden overgemaakt; ze spelen vaak een faciliterende rol bij de reis van migranten naar het bestemmingsland en tijdens het verblijf van migranten in het bestemmingsland verrichten ze diensten voor hen en nemen ze hun honneurs waar tijdens plechtigheden, begrafenissen en andere gebeurtenissen van sociaal belang. Binnen de transnationale sociale netwerken is dus sprake van wederkerigheid. Daarmee raken migranten en achterblijvers direct verweven met de wereldeconomie;
- Remittances dragen niet direct bij aan verkleining van de kloof tussen arm en rijk. Migreren kost geld; het zijn niet de allerarmsten die migreren; de migranten worden vaak geholpen door de relatief vermogende middenklasse in de samenleving van herkomst. Vanzelfsprekend vloeit een substantieel deel van de remittances terug naar de mensen die de migranten bij hun vertrek gesteund hebben; steeds vaker echter worden remittances niet louter consumptief, maar productief aangewend: goed onderwijs, het opzetten van kleinschalige bedrijfjes, het bijdragen aan gemeenschapsvoorzieningen als scholen en klinieken; dat komt de bredere gemeenschap ook weer ten goede;
- Ontwikkeling van de gemeenschap van herkomst leidt niet per se tot minder migratie. Recente studies in de landen van herkomst tonen aan dat groeiende welvaart zowel binnenlandse migratie naar het relatief welvarende gebied als emigratie buiten de landsgrenzen stimuleert; zoals gezegd: migratie is duur en in bepaalde landen en streken razend populair. Zodra mensen het zich kunnen permitteren, willen ze ook een deel van de westerse welvaart 'ophalen' door tijdelijk buiten de landsgrenzen werkzaam te zijn. De overboekingen van migranten leiden tot meer welvaart in hun streek van herkomst, waardoor die streek aantrekkelijker wordt voor binnenlandse migratie;
- Naarmate het verschijnsel migratie in duur en in omvang toeneemt, ontstaan er uitgebreidere transnationale netwerken van migranten die familiale, economische, sociale, culturele, religieuze en organisatorische relaties in verschillende landen onderhouden en wier persoonlijke identiteit mede door dit transnationale bestaan gevormd wordt. Binnen deze netwerken ontstaan nieuwe vormen van steun en sociale zekerheid voor zowel de achterblijvers, als de migranten zelf.

B: Drie korte case studies

Inleiding

Deel B van het rapport Over de grens bestaat uit drie afzonderlijke case studies. Op zoek naar de informele steun en solidariteitssystemen van migranten die zijn uitgesloten van de formele sociale zekerheid, hebben we gesproken met Turkse Bulgaren in de stad Utrecht, enkele Filippijnse domestic workers uit verschillende plaatsen in Nederland en Noord Oegandese vluchtelingen in Londen. Voor deze groepen is gekozen omdat ze alle drie een bijzondere manier gebruiken van informele solidariteits- en ondersteuningssystemen. De relatief nieuwe groep van Turkse Bulgaren maakt actief gebruik van de netwerken die Turkse Nederlanders door de jaren heen ontwikkeld hebben, de Filippijnse vrouwen hebben zich verenigd in een eigen vakbond en de Noord-Oegandese in Londen hebben met steun van een Londense organisatie, een systeem van microkredieten opgezet, waar zowel mensen in Londen als mensen in het thuisland van profiteren. De studie naar de Turkse Bulgaren is bovendien interessant, omdat hier de smalle grens tussen solidariteit en uitbuiting zichtbaar wordt.

De case studies zijn uitgevoerd door drie verschillende onderzoekers, die zich elk op een eigen manier verdiept hebben in de manier waarop mensen zonder papieren overleven. De studie naar de Turkse Bulgaren is uitgevoerd door zes afzonderlijke diepte-interviews te houden, met Turkse Bulgaren van uiteenlopende leeftijd en met een Turkse vrouw die een aantal van hen ondersteunt. De case study naar de Filippijnse domestic workers is een aanvulling op de literatuur over deze groep. Hiervoor heeft een uitgebreid groepsgesprek plaatsgevonden. De studie naar de Noord Oegandese in Londen is uitgevoerd door een drietal diepte-interviews te houden met de oprichter van het Latitude Care Netwerk, een dominee in Noord Londen en een vrouw die door het LCN wordt ondersteund. Daarnaast is de onderzoeker een aantal keer meegelopen met de oprichter van het LCN om te zien hoe deze organisatie in de praktijk werkt.

Hoewel de case studies beperkt van opzet zijn, en er op basis hiervan weinig algemene uitspraken te doen zijn, laten ze wel degelijk zien dat de bevindingen en conclusies uit de literatuurstudie in belangrijke mate door de praktijk ondersteund worden.

In dit gedeelte van het onderzoeksrapport doen we eerst verslag van de afzonderlijke case studies, waarbij we zo dicht mogelijk bij het oorspronkelijke materiaal blijven, daarna vergelijken we een aantal van de conclusies uit de literatuurstudie met de bevindingen van de case studies, om te besluiten met een aantal vragen conclusies en een centrale vraag voor vervolgonderzoek.

Case study 1: Opvang Turkse Bulgaren in Utrecht

Inleiding

De Turkse Bulgaren vormen een van de meest recente groepen arbeidsmigranten in Nederland. Na de Polen is dit de snelst groeiende groep nieuwelingen. Hoeveel er precies wonen is onbekend, de geschatte aantallen lopen uiteen van tien- tot dertigduizend. Sinds 2007, toen Bulgarije officieel toetrad tot de Europese Unie, mogen Bulgaren overal in de EU wonen, maar (nog) niet werken. In Nederland kan dit naar alle waarschijnlijkheid pas vanaf 1 januari 2014.¹ Tot die tijd beperken zij zich tot informele baantjes en zwart werk in sectoren als de schoonmaakbranche en de bouw. De meeste Turkse Bulgaren vestigen zich in de grote steden. Hoewel ze dus wel in Nederland mogen verblijven, schrijven zij zich, om uiteenlopende redenen vaak niet officieel in. Het is bekend dat de Turkse Bulgaren gebruik maken van de netwerken van Nederlandse Turken om aan werk en huisvesting te komen. In deze case study onderzoeken we hoe deze informele steunsystemen werken.

Van de iets meer dan zeven miljoen Bulgaren is ongeveer één miljoen van Turkse afkomst. Deze omvangrijke minderheid is een overblijfsel uit het Ottomaanse rijk, waar Bulgarije tot het begin van de vorige eeuw deel van uitmaakte. Van oudsher wonen ze in kleine dorpen en steden in de bergen. De Turkse Bulgaren zijn vaak lager opgeleid dan de Bulgaars sprekende Bulgaren. Dat het juist de Turks sprekende Bulgaren zijn die naar Nederland komen heeft onder meer te maken met de discriminatie en onderdrukking die deze gemeenschap in Bulgarije ervaart en met het bestaan van een grote Turks sprekende gemeenschap hier.² Volgens onze informanten zijn er drie groepen Turks sprekende Bulgaren te onderscheiden: leden van de Turkse minderheid, zigeuners en Bulgaren die in contacten met de Turkse minderheid Turks hebben leren spreken. De Bulgaarse Bulgaren staan het hoogst in aanzien, de zigeuners het laagst.

De Bulgaren die meegewerkt hebben aan deze case study zijn via via benaderd. Een Turkse vrouw die een aantal Turks Bulgaarse families onder haar hoede heeft genomen, heeft hierbij een bemiddelende rol gespeeld. Nadat de eerste contacten eenmaal gelegd waren hielpen de geïnterviewden mee om andere te interviewen personen te vinden. Voor de studie is gezocht naar mensen van uiteenlopende leeftijd en achtergronden. Hoewel men in principe wel bereid was mee te werken, was het niet eenvoudig om tot daadwerkelijke afspraken voor een interview te komen. Vaak werd de afspraak op het laatste moment afgezegd, omdat de te interviewen persoon plots moest werken, of omdat er een andere dringende afspraak was. Uiteindelijk hebben er zes diepte-interviews plaatsgevonden. Naast de Turkse vrouw die een aantal Turkse Bulgaren ondersteunt, hebben er vijf Turkse Bulgaren aan een interview meegewerkt. Vier vrouwen en één Turks sprekende mannelijke zigeuner. De interviews zijn in het Turks gehouden en daarna in het Nederlands vertaald. Op uitdrukkelijk verzoek van de geïnterviewden zijn hun verhalen geanonimiseerd.

¹ 'De tweede fase van de overgangsregelingen voor het werknemersverkeer met Roemenië en Bulgarije die tot uiterlijk 1 januari 2012 liep is verlengd. Het overgangsregime is tijdelijk; in 2014 geldt op grond van de toetredingsverdragen vrij verkeer van werknemers met Bulgarije en Roemenië.' http://www.europadecentraal.nl/menu/645/Vrij_verkeer_van_werknemers.html

² In 1989 ontvluchtten honderdduizenden Turken en verwante groepen Bulgarije, vanwege de repressieve houding van de regering ten opzichte van islamitische minderheden.

Verschillende motieven

De meeste Turkse Bulgaren zijn afkomstig uit kleine steden en dorpen in Bulgarije waar ze met Bulgaren naast elkaar leefden. De geïnterviewden hebben tot hun veertiende, vijftiende jaar onderwijs gevolgd. Dit is vergelijkbaar met de onderbouw van het voortgezet onderwijs in Nederland. Ze spreken zowel Bulgaars als Turks. De oudere generaties hebben op school ook in het Turks onderwijs gehad. De economische situatie van de gezinnen van de geïnterviewden in Bulgarije varieert van goed tot slecht, of erg wisselend. Het is opvallend dat de periode voor 1989, tot de val van het communisme, wat betreft werkomstandigheden als beter wordt omschreven dan de daarop volgende periode van democratisering.

Een 51-jarige vrouw: Onze situatie zo'n 20 jaar geleden was goed, we leefden in een dorpje. Later na twee jaar, nadat de kinderen waren geboren, zijn we naar Targoviste verhuisd om daar te gaan werken en wonen. Intussen hadden we een nieuw huisje laten bouwen in ons dorp. We reisden heen en weer tussen Targoviste en ons dorpje, onze situatie was goed. Toen viel het communisme en dit ging gepaard met een muntwisseling, toen had ik een naaiatelier geopend. Onze situatie was toen nog steeds goed voor een periode van vier jaar, terwijl anderen het destijds moeilijk hadden. Maar na die vier jaar verslechterde ook onze situatie. Ik ben met mijn man naar Turkije gegaan voor vijf jaar, dit was in 1998. [...] De situatie van alle Turken in Bulgarije is vergelijkbaar met die van ons, omdat er geen werk was. Na het communisme gingen veel fabrieken dicht, zorgkosten kwamen erbij. Tijdens het communisme waren de ziekenhuizen gratis maar toen mochten we, omdat de grenzen gesloten waren, weer niet naar Turkije reizen.

Een 39-jarige vrouw: Drie jaar geleden in 2007 ben ik met mijn man naar Duitsland vertrokken. Met de invoering van de democratie gingen de fabrieken dicht, de privatisering van de industrie had slechte gevolgen voor het volk en er was inflatie. Ons maandinkomen was toen EUR 200,-. De inkomens zijn daar sowieso lager, en meer dan de helft hiervan ging al op aan vaste lasten, waardoor we heel weinig overhielden.

Een 39-jarige man: Het lukte niet om werk te vinden en na mijn dienstplicht in Bulgarije kon ik helemaal geen werk meer vinden omdat met de val van het communisme fabrieken dichtgingen. Er was gewoon geen werk. Ook mijn ouders verkeerden toen ik van mijn dienstplicht was teruggekeerd in een slechte financiële situatie en ik was net getrouwd. Het geld dat ik verdiende was alleen genoeg voor de huur en mijn vrouw was lui en wilde niet werken, terwijl ik in de ochtend vanaf 4 uur als kok werkte en van de middag tot de avond in de bouw werkte, had ik aan twee baantjes niet genoeg. De Bulgaren hebben het in diezelfde periode minder moeilijk gehad dan de Turken in Bulgarije. Ik had dus helemaal niks, had ik moeten stelen...? Ik ben toen op mijn 23ste naar Oostenrijk vertrokken, gewoon op de gok, ik had geen geld op zak en het was een groot risico. Ik kende niemand in Oostenrijk, vrienden van mij, hadden mij geïnformeerd over een markt waar veel Bulgaren handelden. Ik dacht ik ga ook mijn gok wagen. Die vrienden hadden ervaring met valse paspoorten en stempels, zodoende ben ik ook met een vals paspoort met een groep van vijf mensen de Oostenrijkse grens gepasseerd. Er was een persoon die ons begeleidde en die liet ons in Wenen achter in een park. Het geld dat ik op zak had was net genoeg voor een broodje döner (lachend). We hebben op bankjes in het park geslapen, gelukkig was het zomer. Ook hebben we onderdak gekregen bij een Turkse moskee.

Voordat de Turkse Bulgaren het besluit namen om naar Nederland te komen, waren ze al binnen hun eigen land naar andere steden verhuisd om werk te vinden. Vandaar stuurden ze geld naar hun achtergebleven families in de dorpen. Ook hebben er veel eerst in een ander land gewerkt. Met name Duitsland blijkt een aantrekkelijk land te zijn om te werken en te leven. De keuze om Bulgarije te verruilen voor een ander land hangt samen met de leefsituatie van de Turkse minderheid in Bulgarije. Als Turkssprekende, islamitische groep in een Bulgaarse, christelijke omgeving worden ze zowel op de arbeidsmarkt, als in het dagelijks leven als tweederangsburgers behandeld.

Een 51 jarige vrouw omschrijft de situatie van Turken in Bulgarije als volgt: "In 1985 kwam er een verbod op besnijdenissen, op het spreken van Turks en het hebben van Turkse namen. De afkeer tegen Bulgaren ontstond met het verbod op het dragen van *salvars* (harembroeken), onze oude vrouwen je kent het misschien wel hebben altijd alleen *salvars* gedragen. De situatie van Turken in Bulgarije verslechterde. Daarvoor konden we nog normaal naar school. Ik heb zelf tot mijn 14e op school gezeten en ik had een keer per week ook Turkse les, maar in de periode van mijn kinderen mocht het niet meer. Ik spreek en schrijf zowel Turks als Bulgaars. Maar ons Bulgaars is nooit voldoende voor de Bulgaren. We spreken vloeiend Bulgaars, maar ze vinden altijd wel iets om ons buiten te sluiten of te kleineren. Ik heb zelfs grote sommen geld betaald (boete) aan de politie in periode dat we een jaar lang onze Turkse namen niet mochten gebruiken. Ook in het ziekenhuis had ik tegen mijn schoonvader in het Turks gesproken, ik had geen andere mogelijkheid hij spreekt geen Bulgaars die oude man. Hierop kreeg ik van een soldaat te horen 'zie je wel jullie Turken zijn het meest minderwaardige volk dat er bestaat'. En met al het geld van onze boetes hebben ze speciale gevangenissen gebouwd om de Turken in te stoppen. Mijn schoonvader moest voor straf dit gebouw schoonmaken. Ook werd ik zelf aangeklaagd voor het rijden over een plantsoen, terwijl ik niet eens een auto had. Maar ze hebben wel als boete de helft van mijn loon ingehouden. Ik werkte toen in een plaatselijke fabriek. Wij Turken werden dus aangeklaagd voor dingen die we niet hadden gedaan. Er zijn vele Turken gedood door de leugens van de overheid, er was heel veel angst onder de Turken. Ik heb genoeg mensen gezien met kogelgaten en wonden in hun benen. We werden in bosjes opgepakt omdat we Turks spraken. Onze oude mensen kunnen vandaag de dag nog steeds niet op hun gemak naar de dokter omdat ze meteen worden aangesproken op hun taal, dat ze geen Bulgaars spreken, en dat ze het moeten leren of dat ze anders terug moeten naar Turkije. Tot 1989 tot het einde van het communisme gingen deze onderdrukkingen door, terwijl wij Turken het hardst op het land werkten. Als ze de Turken zouden wegsturen dan zou het land in verval komen, de Bulgaren zitten zelf namelijk altijd aan de dranktafel. Maar tot op de dag van vandaag worden we als 'vieze turken' aangewezen in Bulgarije." [...] "Ah ah ik heb zoveel te klagen over Bulgarije ik wil de Europese Unie een brief sturen met alles wat ze ons Turken hebben aangedaan.

Net als bij andere groepen blijkt er in de praktijk sprake te zijn van meerdere, door elkaar lopende motieven om te migreren. Naast economische motieven spelen bijvoorbeeld ook familieomstandigheden een rol bij de keuze om naar Nederland te komen. Anders dan bij de eerste groepen Turken en Marokkanen die naar Nederland kwamen, zijn er onder de Turkse Bulgaren relatief veel alleenstaande (gescheiden) vrouwen. Vertrek naar Nederland is voor hen een mogelijkheid om te ontsnappen aan dwingende familieomstandigheden en een beter toekomst voor zich zelf en hun kinderen te creëren. Verder kan ook de behoefte aan liefde een drijfveer zijn. Een Turks sprekende zigeuner die een goede baan in Duitsland had, heeft deze opgezegd in de hoop om in Nederland een levenspartner te vinden.

Een 39-jarige man: Ik ben nu zeven dagen in Nederland en ben vanuit Duitsland hierheen gekomen omdat een vriend, ook een Turkse Bulgaar, heeft gezegd dat ze bij het restaurant waar hij werkt een kok zochten. Ik ben nog niet begonnen en ben nu nog op zoek naar onderdak via andere Turkse vrienden van hem. In Duitsland heb ik wat betreft werk en verzekeringen alles in orde, daar heb ik geen zorgen meer om. Maar ik heb geen sociaal netwerk daar, het hotel waar ik als kok werkte ligt in het Schwarzwald, afgelegen van de bewoonde wereld. Ik mis eigenlijk een vrouw in mijn leven, want ik ben gescheiden van mijn eerste vrouw en ben naar Nederland gekomen om te kijken of mijn 'kismet' hier ligt. Hier in Utrecht ontmoet ik via via veel andere mensen en leg ik makkelijk contacten dus wie weet ontmoet ik zo iemand. Ik ben op een leeftijd dat ik graag een gezin zou willen stichten. Er draait veel om geld, maar uiteindelijk voel je ook het gemis van een ander in je leven.

Netwerken, solidariteit en uitbuiting

Uit de verhalen blijkt dat de keuze om elders het geluk te beproeven sneller wordt gemaakt als er al een kennis of familielid aanwezig is in een ander land, of als er een gemeenschap is die dezelfde taal spreekt. Voor de Turkse Bulgaren zijn Turkije, Duitsland en Nederland daarom voor de hand liggende bestemmingen.

Het moment van vertrek wordt vaak impulsief gekozen. De verwachtingen van de geïnterviewden van de omstandigheden in het land waar ze naar toe reizen zijn meestal niet al te hoog, omdat ze in Bulgarije al vaak van een minimum moesten leven. Uit de interviews is niet op te maken dat de verzorgingsstaat in Duitsland en Nederland bij de keuze om te migreren een rol heeft gespeeld. Men is over het algemeen niet geïnformeerd over het sociale stelsel in deze landen.

Een 51-jarige vrouw: Mijn man was lui en hij hield sowieso niet van werken, laat ik maar gewoon eerlijk zijn. Dus ik voelde de verantwoordelijkheid op mijn schouders rusten. Ik bracht mijn jongste zoon terug naar Bulgarije zodat hij naar school kon, daarna ben ik zelf weer terug gegaan naar Istanbul. Ik heb in Istanbul verschillende soorten baantjes gehad als naaister, schoenmaakster en schoonmaakster. Mijn man had een baan als vrachtwagenchauffeur. We konden toen redelijk goed rondkomen en stuurden geld naar Bulgarije. Ik hoorde toen dat mijn oudste zoon voor een klein weekje naar Duitsland geweest was maar daar geen werk had kunnen vinden. Bij terugkomst vertelde hij mij dat hij naar Nederland wilde gaan. Hij is toen naar Nederland gekomen om in een shoarmazaak te werken. Intussen was mijn relatie met mijn man in Istanbul verslechterd, omdat hij niet begreep dat ik mijn kinderen achterna wilde gaan. Ik belde toen met mijn zoon in Nederland en smeekte hem om werk voor mij in Nederland te vinden. Ik was toen vanwege de situatie met mijn man heel erg depressief. Hij dronk en was respectloos tegenover mij en beschuldigde mij ervan dat ik niet hard genoeg werkte. Je weet toch, het is algemeen bekend, dat bij ons de mannen van drank houden. Ik was er erg aan toe in Istanbul en het heen en weer reizen tussen Bulgarije en Turkije begon mij teveel te worden. Mijn schoonfamilie beschuldigde mij ervan dat ik geen geld naar hun toestuurde, alleen naar mijn eigen familie. Ik smeekte mijn zoon om mij daar weg te halen, dat ik anders zelfmoord zou plegen en van de brug zou afspringen in Istanbul (Galatabrug). Ik weet niet wat er van mij was geworden als ik niet naar Nederland was gegaan. Als alleenstaande vrouw in Istanbul zou ik ook geen leven hebben gehad. Bij het zoeken naar werk werd ik daar lastig gevallen door mannen

Een 53-jarige vrouw: In 1995 ben ik van mijn man gescheiden hij is daarna hertrouwd en is in 2002 overleden. Ik stond alleen voor de zorg van mijn kinderen,, mijn man had een drankprobleem.[...] Voor 2001 werkte ik in Turkije. Omdat ik mijn kinderen een goede schooling wilde geven moest ik veel geld hebben. Ik stuurde al mijn geld terug naar Bulgarije. In Turkije heb ik voor Arcelik (Een vooraanstaand fabrikant vergelijkbaar met Bosch/Philips) gewerkt. Dit ging goed tot de economische crisis. [...] Bij mijn komst naar Nederland heb ik mijn dochters achtergelaten bij mijn jongere broer, omdat mijn oudste dochter in haar laatste jaar zat van de Universiteit. Ik heb ze later hier naartoe gehaald, maar mijn oudste dochter heb ik weer terug gestuurd omdat ze het in Bulgarije met haar echtgenoot makkelijker zou hebben. Ze heeft gestudeerd en ze hebben nu een eigen huis en samen een redelijk inkomen. Ik mis mijn familie vooral met de feestdagen, het leven is hier ook moeilijk.

Voor de eerste Turkse Bulgaren die naar Nederland kwamen, was de aanwezigheid van een Turks sprekende minderheid belangrijk. Zij waren voor het vinden van werk en huisvesting min of meer afhankelijk van hun contacten binnen deze groep. Nu de Turks Bulgaarse gemeenschap zich aan het uitbreiden is, is er ook veel meer onderlinge solidariteit. Maar met de groei van deze gemeenschap, neemt de onderlinge concurrentie eveneens toe. De ervaringen van de geïnterviewden met Turken in Nederland zijn zowel positief als negatief. Aan de ene kant krijgen ze de nodige hulp, aan de andere kant is er ook het besef dat ze worden uitgebuit en gediscrimineerd en vaak voor zigeuners worden aangezien.

Een 22-jarige vrouw: Destijds was het makkelijk dit soort klusjes te vinden nu is het lastig, de mensen gunnen het elkaar niet meer. Ook al weet iemand dat er ergens werk is, wordt het tegenwoordig niet snel doorverteld. De concurrentie onder Bulgaren is groter geworden. Ze waren eerst afhankelijk van elkaar en nu willen ze niets meer van elkaar weten, dat heerst nu. Ook de Bulgaarse zigeuners hebben dit veroorzaakt omdat ze vaak diefstal hebben gepleegd in de woningen waar ze gingen schoonmaken, zo werd vaak het goud van de Turkse vrouwen gestolen. Hierdoor is de reputatie van alle Turkse Bulgaren verpest. Zo heb ik zelf iets dergelijks meegemaakt in een huis waar ik schoonmaakte, ik werd beschuldigd van diefstal van een mobiele telefoon, ik vond dat heel erg.

Dat ze uitgebuit en onderbetaald worden door Turken, is bekend bij de geïnterviewden en wordt door hen geaccepteerd. Zij hebben echter het idee dat ze weinig keus hebben en zien zich genoodzaakt alle klusjes op te pakken die voor handen zijn. Een vrouw die, zonder vooraf afspraken te maken, in Duitsland voor een Turkse man had gewerkt voelde zich erg uitgebuit en vertelt hier het volgende over:

Een 39-jarige vrouw: In Duitsland ben ik met mijn man bij een of andere gestoorde Turk terecht gekomen. We hebben daar aan tafel auto-onderdelen in elkaar gezet. We gingen om half 8 daar aan tafel zitten totdat hij zei, 'het is weer genoeg geweest voor vandaag, gaan jullie je handen maar weer wassen'. We hebben voor dat werk 2,15 euro per dag gekregen. Ik dacht dat ik gek werd toen ik het geld na de hele werkperiode kreeg. We hadden vooraf, en dat is onze fout, niet afgesproken voor hoeveel geld we per uur zouden werken. Bij de Turken moet je niet over geld beginnen, dan zeggen ze 'Geld, geld dat is het enige

wat jullie interesseert'. Aan het eind van de maand was het dus een grote teleurstelling, toen we een envelop in onze hand gedrukt kregen met maar 200 euro voor ons beiden. [...] De ruimte was een grote werkplaats met aan beide kanten halve verdiepingen waar we sliepen. Die man was een schoft, hij deed zich voor alsof hij heel erg beschaafd en beleefd was, door te zeggen dat hij alleen stellen accepteerde om de vrouwen een veilig gevoel te geven. We hebben in de 30 dagen maar één dag vrij gehad. De werkruimte was geen gevangenis maar daar leek het wel op. Het lag afgelegen langs een spoor. We gingen alleen af en toe naar buiten om onze boodschappen te doen. Daar moesten we zelf voor zorgen, hij betaalde daar niks voor.

De Turkse Bulgaren zijn van mening dat de Nederlandse Turken hun geschiedenis niet kennen en voelen zich, omdat ze zich net zo Turks voelen als de Turken uit Turkije, buiten gesloten. De reacties van Turken op hun Turkse accent ervaren zij als kwetsend. Alle geïnterviewden kunnen hierover meespreken. Hierdoor hebben ze het idee gekregen dat ze zelf slecht Turks spreken, terwijl het accent dat ze hebben ook in de noordwestelijke provincies van Turkije, veel voorkomt. In sommige gevallen is dat accent juist een reden voor Turken hier om wel contact met de Turkse Bulgaren te zoeken, een Turkse vrouw uit Utrecht vertelt:

Een 39-jarige Turkse: Mijn broer, werkte zwart bij een Turks naaiatelier, daar zat beneden in de kleder een Bulgaarse vrouw te werken. De mensen praatten niet met haar. Hij zocht wel contact.... Hij hoorde haar praten en het dialect kwam hem bekend voor. Wij behoren tot een minderheidsgroep in Turkije. Oorspronkelijk komen we uit Roemenië en Bulgarije. Mijn Opa en Oma zijn door Attatürk naar Turkije gebracht. Onze hele groep heeft nog een bepaald accent. Het is vier, vijf jaar geleden dat ik haar leerde kennen. Ze was toen ongeveer 40 jaar zelf. Ik fietste na school bij mijn broer langs om hallo te zeggen. Hij had al over haar verteld. Zij schaamde zich over haar Turks. Dus ik ging in de Voorstraat langs om hallo te zeggen. We gingen ook in dat dialect praten, dat vond ze tof, dat ik me niet schaamde. Het klikte, ik bleef een maal per week langskomen, na school. Toen vroeg ze of ze niet voor mij kon werken, klusjes doen en zo.

In andere gevallen zijn de ervaringen met Turken minder positief.

Een 53-jarige vrouw: Ik woon nu sinds eind mei 2001 in Utrecht en ben toen met de zoon van mijn zusje naar Nederland gekomen, hij was toen 20 jaar. Ik heb hem als bescherming voor mijzelf meegenomen omdat ik geen man had. Het eerste huis waar we terecht kwamen was van een Turkse connectie van mijn neef. We hebben samen een kamer gedeeld in een huis vol met mannen, dat was voor mij onprettig. Ik had niet veel contact met Turken. Ik heb een keer schoonmaakwerk verricht voor een Turkse bakker en heb toen mijn geld niet gekregen. Wel heb ik daarna via een Turks uitzendbureau werk bij Nederlanders gevonden. We zijn later naar een ander appartement verhuisd dat we deelden met een heel prettig gezin. Ik heb ook een tijdje bij een oud Turks echtpaar in huis gewoond. Ik had daar weinig privacy, die mevrouw liep vaak zonder te kloppen binnen en hun oudere kinderen, die het huis al uit waren, stelden altijd heel veel vragen aan mij waardoor ik mij ongemakkelijk voelde. Dit was ongeveer twee jaar geleden. Ik kookte bijna nooit toen en wilde alleen van de keuken gebruik maken als deze niet bezet was.

Een 39-jarige vrouw: Over de Turken heb ik over het algemeen wel veel te klagen. Wij uit Bulgarije spreken Turks met een accent, dus we worden meteen herkend als Bulgaren en als minderwaardig behandeld. Zo worden we onderbetaald en langdurig aan het werk gezet. Bijvoorbeeld als je gaat schoonmaken op een bruiloft krijg je 75 euro maar soms kan dat uitlopen tot de volgende ochtend 4 uur. En het werk is zwaar niet geschikt voor vrouwen, we moeten stoelen sjouwen en zware dingen optillen. Dit kwetst ons, want zij zijn ook jaren geleden hier naartoe gekomen en hebben in vergelijkbare omstandigheden gezeten als waarin wij nu in verkeren. Je zou verwachten dat ze meer begrip voor onze situatie zouden hebben, maar nee hoor het omgekeerde is het geval. We worden door de Turken hier gediscrimineerd en uitgebuit. Ik haat het als ze aan ons vragen, "Zijn jullie Bulgaren?", Ze moeten eerst weten wat het verschil is tussen een Bulgaar en een Turk. Ze hebben geen kennis van de Ottomaanse geschiedenis, dat is ook hun geschiedenis, dat neem ik ze erg kwalijk.

De positieve verhalen gaan over de hulp die Turken in slechte tijden hebben geboden. Werkgevers zorgen, behalve voor werk, ook vaak voor huisvesting. Zo kunnen ze vaak intrekken in een al dan niet gemeubileerde woning boven het restaurant waar ze werken, of wordt elders een (gedeelte) woonruimte aangeboden. Een gezin dat bij komst naar Nederland van te voren niets had geregeld, spreekt haar grote dankbaarheid uit naar de hulp die het van Turkse inwoners in Utrecht heeft ontvangen.

Een 51-jarige vrouw: We zijn één keer teruggekeerd naar Bulgarije met het besluit niet meer terug te komen, maar we hielden het niet vol daar en zijn toen zonder iets van te voren te regelen weer naar Nederland teruggekeerd. [...] We hebben toen heel veel hulp gehad van de Turkse mensen hier in Nederland, we zaten in een erbarmelijke situatie. We kregen dekens, kussens, kleding, eten en onderdak voor een week in die periode, we hadden het heel erg slecht. We hadden van te voren niks gepland omdat we ook onze hoop hadden gevestigd op onze bestaande connecties in Nederland. We hebben over het algemeen niets te klagen over onze connecties en netwerk hier, we helpen elkaar aan werk, je bent afhankelijk van elkaar. Ook met Turkse zigeuners uit Bulgarije kunnen we goed omgaan, omdat we toch het zelfde geloof delen.

Een 22-jarige vrouw: Voor deze derde woning hadden we eerst afgesproken 400 euro te betalen maar dit werd na een maand al verhoogd naar 500 euro. De eigenaar was een Turkse man (*Laz*, de etnische inheemse bevolking uit het Zwarte zee gebied in Turkije). Dit bedrag was wel te hoog voor ons, maar we hadden wel een hele verdieping voor ons zelf, een woonkamer, slaapkamer, badkamer en keuken. Toen werkte ik met mijn man in het restaurant van deze man. Daar kregen we samen per maand 1200 euro contant voor het koken en schoonmaakwerk. Ik hielp hem bij beide taken, zowel bij het koken als bij het schoonmaken tot 17 uur, want daarna kwamen de klanten en zat mijn werk erop. Als de afwasser er niet was deed ik dat en daar kreeg ik dan ook extra geld voor. Dit was echt een hele aardige man ze zijn heel erg goed voor ons geweest. We zijn zelfs later naar de woning boven zijn restaurant verhuisd en bleven in zijn restaurant werken. Het waren lange dagen van 8 uur 's ochtends tot 12 uur 's nachts en we werkten zwart. De man zelf was niet heel erg bezorgd over het feit dat iemand er achter zou komen dat wij daar zwart werkten, hij stelde ons zelf gerust dat wij ons geen zorgen hoefden te maken

en dat hij, als iemand naar ons zou vragen, zou zeggen dat wij op bezoek waren bij hem. Ik kreeg ook kleding van zijn vrouw. We zijn via mijn schoonmoeder met deze man in contact gekomen. Mijn schoonmoeder had schoonmaakwerk verricht voor een kennis van deze man. Als je voor één iemand hebt gewerkt kom je vanzelf in contact met andere mensen.

Een Turkse vrouw van 39: Wij kennen ze nu door en door. Die meid komt schoonmaken en strijken bij mij. Ze wil geen geld, dus doe ik het in natura, shampoo, beltegoed en dat soort dingen. De schoonmoeder doet herstelwerk. Ik hou me vooral bezig met briefjes lezen, bellen etc. S. (vriendin) helpt met spullen verzamelen. Ik werk voor hen op oproepbasis kan je wel zeggen. Er is iedere dag wel wat. Het kind is nu te laat met praten, de moeder maakt zich zorgen. Ze zit ook maar de hele dag opgesloten op die kamer en ziet geen andere kinderen. Dan regel ik een bezoek aan het consultatiebureau.

Huisvesting

Het zoeken van een woning gaat met name via vrienden, kennissen of vrienden van kennissen. De woonruimte bestaat meestal uit een kamer in een woning, waar ze gebruik maken van een gemeenschappelijke keuken en badkamer. In de meeste gevallen is er sprake van onderhuur en weet men niet eens wie de oorspronkelijk hoofdhuurder is.

Een Turkse vrouw van 39: Het huis waar A. woont, dat zit zo: De eigenaar heeft het huis aan een persoon verhuurd. Dat is een Marokkaan. Die heeft het doorverhuurd aan een Pakistaan, die vervolgens voor langere tijd naar Engeland vertrok. Die heeft het toen weer doorverhuurd aan een Turkse Bulgaar en nu zit het hele huis vol Turkse Bulgaren, maar die Pakistaan stopte met het betalen van gas en elektra. Er kwamen allemaal aanmaningen, maar die mensen openen de post niet. Toen hebben we geld verzameld om de energie weer aan te laten sluiten. Maar ook de hypotheek werd niet afgelost en toen kwamen er weer aanmaningen en is het huis uiteindelijk ontruimd door de bank. Ze hebben geen advocaat, ze kunnen niet naar de huurcommissie. Ze staan niet ingeschreven. S. heeft toen toch nog een advocaat voor ze weten te vinden, maar dat heeft niks uitgehaald.

De huur die voor een kamer betaald wordt ligt tussen de 200 en 500 euro. Meestal is het niet mogelijk om zich op dit adres in te schrijven. Om toch bij de gemeentebasisadministratie (GBA) ingeschreven te kunnen staan wordt er gezocht naar een fictief woonadres. Hierin blijkt een lucratieve handel te bestaan. Een inschrijvingsadres levert al gauw 100 euro per maand per persoon op.

Een Turkse vrouw van 39: Er zijn veel huisjesmelkers. 't Stikt ervan. Mensen wonen met heel veel in een huis. In het begin woonden ze bij Nederlanders. Later meer met Turken. Dat leek gemakkelijk met de taal, maar je hebt ook Turkse huisjesmelkers.... Het zijn onmenselijke plekken waar ze wonen. ... Ze heeft een piepjonge schoondochter, toen ze in Bulgarije was wilde die perse mee naar Nederland en ook de oudste zoon wilde mee. Ze zijn gekomen en op straat beland. Op een gegeven moment zijn al hun spullen weggegooid door

een huiseigenaar. Toen zijn ze bij ons gekomen, bij mijn moeder. Voor drie of vier dagen. Toen heeft mijn man een huisje voor ze gevonden. De schoondochter vond het allemaal erg vernederend en heeft heel veel gehuild. Ze vond dat ze ons tot last waren. We hebben toen een huisje gevonden en in de hele straat actie gevoerd. We hebben alle Turkse gezinnen gevraagd wat ze konden missen (spullen, boodschappen) daarmee hebben we het huisje ingericht. Mensen geven wel, ze snappen de omstandigheden. We helpen elkaar onderling altijd. Een Griekse familie heeft ook meegeholpen (een Turkse sprekende Griekse familie, met een kruisje). Dat huisje hebben we via een makelaar gevonden die een vriend van mijn man is. Toen kregen die schoondochter en schoonmoeder ruzie met elkaar, en hebben we ook voor de anderen een huisje gevonden, via horen zeggen.

Een 53-jarige vrouw: Momenteel worstel ik het meest met onderdak. Het is erg lastig om een huurwoning te vinden. Er komt veel bij kijken, de huurprijs, inschrijving op het adres en huisgenoten. Want als je je niet kunt inschrijven op het adres moet je apart ergens een adres vinden. Ik heb dit een lange tijd gedaan, dat ik 100 euro per maand moest betalen alleen voor een adres. 100 euro is veel geld als je maar een maand inkomen van 800 euro hebt voor het hele gezin en daar ook nog huur van moet betalen. Ik heb nog nooit hulp gehad van een instelling in Nederland maar zit er nu wel over te denken uit te zoeken of ik recht op bijstand heb of ander soort hulp.

Een 22-jarige vrouw: Mijn eerste woning Nederland was een hele kleine kamer, waar ik met mijn man in een eenpersoonsbed moest slapen. In dat huis woonden in totaal met tien mensen. Dat huis had vier kamers en een gemeenschappelijke keuken en badkamer. We woonden daar met vier Turks-Bulgaarse families waarvan twee zigeunerfamilies. De oorspronkelijke huurder kende ik niet, de woning werd door de onderhuurders aan ons door verhuurd. De huur die wij betaalden werd onder de bewoners verdeeld, we betaalden 300 euro per maand. Ik wist niet waar ik was terecht gekomen, het was heel druk en ik had daar veel stress. Gelukkig zijn we niet veel langer dan een maand gebleven. We moesten daar weg omdat de hoofdonderhuurders naar Bulgarije vertrokken. Ik weet niet wat zij aan de oorspronkelijke huurder betaalden.

Een deel van de huisvesting wordt geregeld via een circuit van zogenoemde 'illegale makelaars'. Dat zijn makelaars die naast hun reguliere verdiensten als makelaar, extra geld vangen voor het zoeken van een woning in opdracht van Turkse Bulgaren. Door hun connecties lukt het ze vaak een woning of kamer voor onderverhuur te vinden.

Een 22-jarige vrouw: Deze kamer hebben we via een illegale makelaar gevonden, hij was een kennis van de boekhouder van een kennis van ons. Dus via via. De praktijken van een makelaar zijn illegaal te noemen wanneer ze gaan onderhandelen voor extra commissie boven het salaris wat ze al krijgen. Je betaalt deze 'zwarte' commissie ook omdat ze op zoek gaan naar dit soort geschikte kamers op verzoek van buitenlanders, zoals wij. Dit zijn kamers waar je je niet op kunt inschrijven en meestal is er sprake van onderhuur.

De geïnterviewden zijn binnen de stad Utrecht vele malen van woning naar woning verhuisd. Een van de redenen hiervoor is dat ze tussendoor vaak voor lange of korte periodes terug gaan naar Bulgarije en daarbij hun woning verlaten. Bij terugkomst naar Nederland moeten ze dan opnieuw een woning zoeken. Een andere reden is dat ze een betere of goedkopere woning vinden of aangeboden krijgen. Een jonge vrouw die sinds 2005 in Nederland woont en werkt vertelt dat haar huidige woning haar tiende woning is. Het ziet er naar uit dat ze hier langer kan blijven.

Een 22-jarige vrouw: Daarna zijn we verhuisd naar een woning boven een shoarmazaak. De eigenaar van deze woning was een Turkse man die ook de eigenaar van de shoarmazaak was. In deze woning woonden we met studenten. In ruil voor de huur maakten we de shoarmazaak schoon. Maar later zijn we gestopt met de schoonmaak en hebben we gewoon huur betaald voor die kamer: 250 euro. We zijn in totaal drie maanden hier gebleven, het was eigenlijk een tussenwoning, we waren eigenlijk wel op zoek naar iets voor ons zelf. Ik had moeite om met andere mensen een woning te delen, ik was nog maar 17 jaar. Deze studentenwoning was niet geschikt voor ons, de studenten blowden veel en ik zag dit als iets heel ergs toen. Ik durfde niet in mijn eentje de keuken in te lopen. Het verhuizen ging ook makkelijk omdat we alleen tassen kleding en beddengoed hadden. We kochten niet echt veel spullen we hadden alleen een matras maar die hebben we ook van iemand gekregen. En soms vonden we iets bruikbaar bij het afval, zoals een kast, die we ook weer makkelijk konden achterlaten in dat huis, of konden weggooien. We zitten nu, na vijf jaar pas, in een woonsituatie waarin we ook aan de inrichting kunnen denken en dus ook meubels en spullen gaan kopen. Onze huidige woning is van een kennis van ons. Het is voor het eerst dat we het gevoel hebben dat we op een plek zitten waar we lang kunnen blijven. In dat huis heb ik met mijn man een eigen kamer, mijn schoonmoeder en schoonbroer hebben in die woning beiden ook hun eigen kamer. Er is nog een andere kamer waar net een jong Roemeens stel is ingetrokken, ze kunnen wel Engels maar ik versta dat niet. In de kamer boven zit een Iraanse man.

Werk en inkomen

Om Bulgaren in dienst te kunnen nemen wordt van werkgevers in Nederland een tewerkstellingsvergunning (TWV) vereist. Om deze te kunnen krijgen moet een werkgever eerst aantonen dat hij geen andere geschikte werknemer heeft kunnen vinden. Om deze regel te omzeilen, kiezen veel Bulgaren er voor om als kleine zelfstandige ondernemer zonder personeel aan de slag te gaan, oftewel als zzp-er. De meesten komen via de Turkse gemeenschap aan zwart werk. Het gaat daarbij vaak om banen als kok, bakker en schoonmaker in Turkse restaurants en winkels. Daarnaast zijn er ook Turkse naaiateliers die Turkse Bulgaren als kleermakers in dienst nemen. Verder verrichten ze losse klussen aan huis bij klanten, zoals opknappwerk, schilder- en schoonmaakwerk.

Een 39-jarige vrouw: Ik heb de eerste twee maanden dat ik hier was niet gewerkt, ook omdat mijn man voldoende verdiende. Ik verveelde me rot, de hele tijd thuis achter het raam zitten is niks voor mij. Ik kende ook nog niet veel mensen. En de mensen die ik wel kende werkten ook overdag dus alleen in de avonden of in de weekenden sprak ik soms andere mensen. Dus ik ging maar op zoek naar schoonmaakwerk en kwam terecht bij een alleenstaande Turkse man van ongeveer 50 jaar met grote kinderen bij wie ik elke dag twee uur ging schoonmaken. Ik kreeg daar 75 euro per week voor. Hij kwam mij thuis ophalen. Ik was daar een soort dienstmeisje in

huis ik zorgde ook voor het eten/lunch voor de kinderen. Ik deed de was, van het wassen tot strijken en opvouwen. Maar daar ben ik wel weggegaan omdat het best wel een foute gast was.

De geïnterviewden zeggen dat zij in het begin weinig eisen hebben gesteld aan hun inkomen, omdat de inkomsten hier in vergelijking tot Bulgarije vele malen hoger waren. Ze waren tevreden met weinig. De meesten hebben, om toch iets te kunnen sparen, nu meerdere baantjes naast elkaar. Zo wordt bijvoorbeeld schoonmaakwerk in de ochtend gecombineerd met naaiwerk thuis, of met schoonmaakwerk elders in de avonduren.

Het is niet moeilijk om aan schoonmaakwerk te komen. Er zijn illegale werkgevers die met een professionele aanpak hun clandestiene schoonmaakpraktijken hebben weten uit te breiden tot een grote winstgevende business. Door geld in te leggen, kom je als werknemer in dienst voor iemand die een netwerk van klanten heeft. Hierdoor wordt de kans dat je zonder schoonmaakwerk komt te zitten klein. Een geïnterviewde vrouw vertelt hier openhartig over:

Een 39-jarige vrouw: Ik werk voor een man waarvan de nationaliteit echt anoniem moet blijven. Als dit naar buiten komt dan zitten straks heel veel mensen zonder werk, want dit zijn illegale praktijken. Deze man zorgt voor verschillende schoonmaakadressen klanten dus en heeft meerdere mensen zoals ik in dienst. Ik krijg ongeveer 10 euro per uur daar, en de baas, die man dus, krijgt daar 2 euro van. Dus als ik vandaag 80 euro verdien krijgt hij daar 16 euro van. Ik werk voor hem omdat hij de Nederlandse taal spreekt en klanten voor ons kan regelen. voordat je bij deze man in dienst kan komen moet je 250 euro inleggen. Dat geld houdt hij. Hij heeft heel veel werknemers afhankelijk gemaakt. Hij werkt best professioneel met roosters en als er iemand afvalt wordt dat gat weer opgevuld. We werken denk ik met ongeveer 20 à 30 Bulgaars Turkse vrouwen voor hem. [...] Als hij belt dan ben je verplicht om op te draven. Je weet van te voren soms niet of je werk zult hebben of niet, je bent altijd oproepbaar. Ik werk samen met mijn dochter voor deze man. We hebben dus 500 euro ingelegd voor ons beiden. [...] Hij gaat elke week bij iedereen langs om zijn geld op te halen. Hij houdt onze uren precies bij en weet wat hij bij ons kan halen. De mensen voor wie we schoonmaken zijn allemaal Nederlanders, geen Turken hoor. Deze Nederlanders vragen helemaal niks. [...] Ik werk sinds eind 2008 voor deze man, dus al bijna twee jaar. Hopelijk kan ik nog wel een lange tijd bij hem werken en komen er geen moeilijkheden. Problemen die kunnen ontstaan is dat iemand ontevreden is over mijn schoonmaakwerk. Die man werkt best professioneel en houdt de wensen van de klant heel goed bij. Zo weet ik bij wie ik droog of nat moet afnemen (stoffen) en allemaal van dit soort dingen. Ik denk dat deze man al geruime tijd dit werk op deze manier uitvoert en je gelooft het of niet, hij werkt hiernaast ook nog ergens als ambtenaar, hij is dus in dienst bij de overheid.

Verzekeringen

Een van de verplichtingen voor het vrij verkeer van personen binnen de EU is, dat EU-onderdanen voor verblijf in een andere lidstaat een zorgverzekering moeten hebben. Omdat de meeste Turkse Bulgaren geen werkvergunning hebben en geen legaal woonadres, houden zij hun Bulgaarse zorgverzekering aan. Een enkeling is in Nederland verzekerd. De mensen die hier zonder verzekering verblijven, zijn zich ervan bewust dat de kosten bij opname of bezoek aan ziekenhuis hoog kunnen oplopen. Ze hopen dan ook dat ze niks zal overkomen.

Een Turkse vrouw van 39 jaar: Die vrouw had bijna een beroerte gehad. Toen hebben we haar naar het ziekenhuis gebracht. Ze had geen papieren, maar is toch een nacht ter observatie gebleven. Het bleek dat ze allerlei mankementen had. Die factuur, daar ben ik toen achteraan gegaan, is betaald door stichting Stil, dat is een steunpunt voor illegalen. Die betaalt die facturen. Ze staan wel ingeschreven bij een huisarts. Eigenlijk zijn wij constant bezig dat gezin overeind te houden. We hebben die oudste zoon nu verzekerd via Agis, dat kan door zelf een firma op te zetten. Dat mag, ze mogen zzp-er zijn. Het kind is op zijn naam bij verzekerd. Nu is hij geen zzp-er meer, maar hij is nog wel verzekerd. De anderen zijn niet verzekerd. De jongste heeft ook geprobeerd zzp-er te worden, maar dat is niet gelukt.

Een 39-jarige vrouw: Gelukkig ben ik wel gezond, je bent altijd bang dat je in een situatie komt waar je niet uitkomt. Kosten voor de zorg zijn hier erg hoog. Ik heb geen zorgverzekering, hier niet en in Bulgarije niet. Stel je voor dat ik een ongeluk zou krijgen. Ik ben hier inderdaad op de fiets een keer door een jonge student aangereden ik heb toen twee van mijn vingers gekneusd denk ik, maar moet je zien, ik kan ze nog steeds niet heel goed bewegen, misschien waren ze toch gebroken. Die jongen vroeg of ik naar het ziekenhuis wilde gaan maar ik heb dat toen afgewezen omdat ik bang was dat ik het niet zou kunnen betalen. In Bulgarije kun je jezelf zonder verzekering, voor weinig geld in het ziekenhuis laten behandelen in Nederland kan dat niet. Ik heb nog steeds last van deze vingers. De reden dat ik niet verzekerd ben is, dat ik geen adres heb waarop ik mijzelf kan inschrijven. Als ik dat zou hebben dan zou ik een zorgverzekering wel kunnen betalen. Het inschrijven op een adres is echt een probleem.

Een 51-jarige vrouw: Mijn zoon en ik hebben een zorgverzekering in Nederland en ik heb ook een zorgverzekering in Bulgarije lopen, maar ik hoef niet dubbel te betalen ik krijg kwijtschelding als ik in Bulgarije laat zien dat ik hier mijn zorgverzekering heb betaald. Mijn schoondochter heeft geen zorgverzekering in Nederland lopen. [...] Een tijdje geleden heb ik een hersenbloeding gehad. Toen had ik nog geen verzekering en toen moest de ambulance komen, hier heb ik later een rekening voor gehad van 1000 euro. Die kon ik onmogelijk betalen, een vriendin heeft ons toen geholpen door Stichting Stil in te schakelen die de rekening uiteindelijk heeft betaald.

De Turkse Bulgaren waarmee gesproken is, staan versteld over de hoge kosten van een Nederlandse zorgverzekering. In Bulgarije is men, voor wat men in Nederland per maand betaald, een heel jaar verzekerd. Een jonge vrouw is voor haar bevalling terug naar Bulgarije gegaan omdat haar verteld is dat de kosten van een bevalling hier in de duizenden euro's kunnen lopen.

Een 22-jarige vrouw: In 2007 raakte ik zwanger. Dit was ongepland. Ik had eerst niet eens door dat ik zwanger was. Ik was elke ochtend heel erg misselijk en had last van buikkrampen maar ik ontkende het, ondanks dat we een thuistest hadden gedaan. Ik bleef het ontkennen totdat een

gynaecoloog het bevestigde dat ik acht weken zwanger was. Mijn vriendin nam mij hiernaartoe, ze had het voor mij uitgezocht. En via dit ECHO-bureau, zo heet het ook officieel en het zit op de Maliesingel, heb ik toen 35 euro betaald voor de echo. Ik ben via dit ECHO bureau ook aangemeld voor het consultatiebureau. Alle informatie is door mijn vriendin achterhaald bij bureau voor illegalen in Utrecht. Uiteindelijk ben ik vijf maanden lang onder controle geweest bij dit consultatiebureau. Ik was niet zo blij met de zwangerschap omdat het nog niet de tijd was en ik vroeg me af of ik wel voor het kind zou kunnen zorgen. Ik was totaal niet klaar voor het moederschap, dus het was psychisch best zwaar. Ik heb zelfs even aan abortus gedacht, maar dacht toch dat het Gods wil was en dat ik het moest houden. Ik ben tijdens mijn zwangerschap tot mijn zesde maand blijven werken als schoonmaakster. Omdat ik in Bulgarije verzekerd ben wilde ik ook daar bevallen en we moesten daar voor mijn zevende maand heen, vanwege het risico van reizen. Ik had ook begrepen dat als ik in Nederland in het ziekenhuis zou bevallen dit mij meer dan 7000,- euro zou kosten. Maar nu heb ik achteraf gehoord dat dit bedrag niet klopt.

Over pensioenvoorzieningen lijkt het merendeel van de geïnterviewden zich weinig zorgen te maken. De dagelijkse zorgen om geld voor de basisbehoeftes maken dat er weinig ruimte is om vooruit te denken. Omdat ze zwart werken kunnen ze in Nederland geen pensioen opbouwen. De pensioenen in Bulgarije zijn zo laag dat men denkt daar als gepensioneerde niet van rond te kunnen komen. De mensen die wat ouder zijn vestigen hun hoop vooral op hun kinderen. Het is onder Turkse Bulgaren tamelijk vanzelfsprekend dat de ouders bij kinderen inwonen, of dat getrouwde kinderen bij hun ouders blijven wonen en elkaar steun bieden.

Een 51-jarige vrouw: Ik ben 51 jaar, het duurt niet lang meer totdat ik de pensioenleeftijd bereik, en daar maak ik mij zorgen om. Mijn enige hoop zijn mijn kinderen. In Bulgarije is het pensioen niks, als je dertig jaar hebt gewerkt krijg je op het bereiken van je 60ste per maand maximaal 100 euro. Maar dat wat je aan boodschappen daar besteedt is evenveel als hier. Ook de Bulgaren zelf hebben het financieel gezien moeilijk. Maar de Turken hebben het wel zwaarder. Wij Turken zijn hier in Nederland omdat we Turken zijn, omdat we een minderheid waren in Bulgarije, willen jullie dit alstublieft goed vastleggen. Het is niet dat we hierheen zijn gekomen omdat we een verlangen hadden naar 'Europa' of het 'Westen'. Er zijn veel vrouwen net als ik, die alleen zonder echtgenoot gekomen zijn. Wij vrouwen waren al gewend om de verantwoordelijkheid op ons te nemen en te werken. Gelukkig lijken mijn zoons niet op hun vader en hebben ze geen drankgewoonte. [...] We hebben nooit spaargeld opzij kunnen leggen, we hebben nu zelfs een schuld aan de bank, we staan rood. Als we echt in nood zitten kunnen we wel terecht bij een paar vrienden hier. We zullen nooit om geld kunnen vragen bij familie in Bulgarije, het is eerder andersom dat ze ons om geld vragen.

Een 39-jarige vrouw: Voor mijn pensioen heb ik ook niks geregeld. Ik ben er niet van overtuigd ben dat ik de pensioengerechtigde leeftijd haal. Wel betaal ik voor mijn dochter in Bulgarije een pensioenverzekering, zodat er geen gat ontstaat. Mijn dochter heeft nog niet besloten waar ze wil wonen.

Een van de geïnterviewden, een alleenstaande vrouw die sinds 2001 in Nederland werkt, spreekt haar hoop uit dat ze tegen de tijd de pensioenleeftijd bereikt voldoende pensioen in Nederland heeft opgebouwd om van rond te komen.

Een 53-jarige vrouw: Ik heb geen pensioen geregeld, maar hoop wel dat ik voldoende krijg via het werk hier, ik heb helaas niet gespaard voor mijn oude dag. Ik ben verder erg tevreden met mijn situatie in Nederland. Ik probeer mij aan te passen. Ik hoop voor nu dat ik altijd werk heb, maar daar is nooit een garantie voor, dat is zwaar. Maar ik wil niet pessimistisch zijn, ik ben een optimistisch mens en dat houdt mij op de been, dat maakt mij anders dan de andere Turkse Bulgaren in Nederland. Ik pak alle werk op. Ik heb een fiets waarmee ik overal heen ga. Ik ga niet zitten kniezen als ik geen werk heb, dan hou ik mij op een andere manier bezig. We hopen verder dat we een huis op eigen naam kunnen krijgen. Ik heb mij nu een jaar geleden ingeschreven bij de woningbouwvereniging in Utrecht. Maar ik weet dat de wachtlijsten erg lang zijn.

In Bulgarije is het fenomeen uitvaartverzekering niet bekend. Geen van de geïnterviewden heeft dan ook zo'n soort verzekering, al neemt het besef toe dat deze van belang kan zijn. Iedereen kent wel iemand die is overleden en ze hebben allemaal geld gegeven voor de uitvaart van iemand die per vliegtuig naar Bulgarije gevlogen moest worden. Ze hebben er dan ook onderling over gesproken om geld in te leggen om zo hun toekomstige uitvaartkosten te kunnen dekken.

Een 51-jarige vrouw: Wat betreft de uitvaart heb ik gehoord dat mensen onderling geld inzamelen in Moskeeën. Anders zou het nooit mogelijk zijn bij overlijden een persoon naar land van herkomst te sturen. Ik heb het toevallig kortgeleden met een vriendin hierover gehad, dat we onderling 10 euro per maand hiervoor kunnen inzamelen. Ik zou dan graag in Bulgarije begraven willen worden.

Een jonge man vertelt met ongeloof dat hij heeft vernomen dat het lichaam van een overleden Turkse Bulgaar is verbrand, omdat de nabestaanden in Bulgarije niet genoeg geld hadden het lichaam over te laten vliegen naar Bulgarije.

Steun aan familieleden in Bulgarije

In het begin sturen de geïnterviewden regelmatig geld naar achtergebleven familieleden in Bulgarije, meest ouders en kinderen. Naarmate ze langer in Nederland verblijven, neemt de bereidheid om geld naar huis te sturen af. Hiervoor zijn verschillende redenen te noemen.

Allereerst is de levensstandaard in Bulgarije niet zo slecht, dat mensen niet in hun basisbehoeften kunnen voorzien. Ten tweede blijkt dat sommige gezinnen, mede door de migratie, uit elkaar zijn gevallen. De noodzaak om een achtergebleven echtgeno(o)t(e) te onderhouden, vervalt hiermee.

Ten derde willen mensen hun gespaarde geld liever investeren in een eigen huis in Bulgarije dan dit aan anderen geven, of ze houden zo weinig geld over, door het heen en weer reizen naar Bulgarije, dat ze niets kunnen bijdragen. Ten vierde ziet men, ondanks de economische crisis, de eigen toekomst in Nederland. Wat wel blijft is het zenden van goederen per pendelbusje. Deze busjes worden overigens ook gebruikt om spullen (en mensen) uit Bulgarije naar Nederland te halen.

Een Turkse vrouw van 39: Er rijdt een pendelbusje iedere week tussen Utrecht en het gebied waar zij vandaan komt. Dat vervoert mensen, maar je kan ook spullen meegeven, het is een soort vervoersbedrijf en reisbureau. Misschien dat dit ook vanuit andere plaatsen gebeurt.. Iedere week kunnen ze spullen sturen of zelf reizen, of spullen ontvangen. Het kost zo'n 300 tot 400 euro voor twee of drie personen.

Een 53-jarige vrouw: Sinds mijn ouders zijn overleden stuur ik geen geld meer naar Bulgarije, maar heb ik recentelijk wel een koelkast naar mijn dochter gestuurd en ook waspoeder want dat is duur in Bulgarije. Ik ga ongeveer twee keer per jaar naar Bulgarije. We hebben aan eten en andere basisbehoeftes godzijdank geen tekort.

De Toekomst

Omdat de situatie op de arbeidsmarkt in Bulgarije met de toetreding tot EU niet verbeterd is en omdat de situatie van Turkse Bulgaren als minderheid niet erg positief is, wordt een toekomst in Nederland steeds meer als een realistisch vooruitzicht gezien.

Een 22-jarige: De toetreding tot de EU heeft niet veel positiefs gebracht, al het geld dat de EU aan ondersteuning aan Bulgarije stuurt blijft binnen de hoofdstad Sofia. Dat geld wordt niet daarbuiten in andere steden of op het platte land geïnvesteerd. Er is onder de Turken ook geen trek naar Sofia geweest. Er zijn daar geen wijken waar de Turken zich hebben geconcentreerd zoals je dat hier in Nederlandse steden ziet. Turken in Bulgarije houden van het platteland van het dorpsleven van hun land en vee. Ik geloof niet dat de Turken in Bulgarije een toekomst hebben. De jongere generaties hebben een andere mentaliteit ze gaan studeren maar voelen zich altijd buitengesloten door de Bulgaren, ze zullen waarschijnlijk allemaal vertrekken naar West-Europa. Ik zelf heb ook een zus en neven en nichten in Duitsland en België zitten. Er is niet zo'n grote behoefte onder de Turken om naar Turkije te verhuizen omdat ze dan toch snel in stad in een flatwoning terechtkomen. De steden zijn ook daar hard voor onze mensen. Je kunt van een boer niet een stadsmens maken, maakt niet uit waar. De ouderen zitten wel goed in de dorpen maar die dorpen zullen uiteindelijk uitsterven, omdat de jongeren wel weggaan. Toen ik voor mijn bevalling in mijn dorp was waren er nog weinig jongeren van mijn generatie over. We zijn na de bevalling nog vier maanden daar gebleven mijn schoonmoeder heeft ons toen vanuit Nederland geld gestuurd ter ondersteuning in onze dagelijkse behoeftes.

De wens om in Nederland te blijven betekent niet dat ze het leven in Bulgarije niet missen.

Een 51-jarige vrouw: Van Bulgarije mis ik het meest mijn tuin. Als hier ben wil ik graag daarheen. Het is mijn thuis, mijn land zo voelt het wel, maar eenmaal daar zie ik de problemen, wil ik weer terug naar Nederland. Alles is zo afhankelijk van geld de hele tijd. Als mijn kinderen het hadden gewild destijds en ik met mijn man geen problemen had gehad, was een toekomst in Turkije ook mogelijk geweest. [...] Ik ben boos op Bulgarije omdat de Turken zich niet op hun rechten kunnen beroepen. Ze durven nog steeds niet hun stem te laten horen, ze kunnen niet eens protesteren en worden nog steeds behandeld als tweederangsburgers.

Toch heerst er ook angst over de toekomstmogelijkheden in Nederland en maken de mensen waarmee gesproken is zich zorgen over het verslechterende beeld van de Oost-Europeanen in het Westen, waardoor zij zich soms ongewenst voelen.

Een 51-jarige vrouw: Mijn verwachtingen zijn in Nederland gedeeltelijk uitgekomen. Het ging eigenlijk net goed en ik wilde een eigen bedrijfje openen, maar toen werd ik dus ziek en kreeg ik rugklachten. Ik ben nu al drie jaar niet op vakantie geweest naar Bulgarije ik mis de zon en warmte. Maar godzijdank we hebben het hier wel beter dan in Bulgarije. Toch is er in ons wel altijd een verlangen naar Bulgarije, maar alles is afhankelijk van geld momenteel. Zonder geld hebben we daar geen leven, dan zouden we heel veel geld moeten sparen maar dat is geen garantie omdat dat geld uiteindelijk daar ook op zal gaan. We zijn bang om terug te gaan, ik zou met mijn leeftijd uiteindelijk veel moeilijker werk kunnen vinden, het is lastig om op een toekomst in Bulgarije te bouwen. Maar vakantie zo nu en dan naar Bulgarije zou wel echt heel fijn zijn. Ik ben wel bang dat Nederland ons misschien terug stuurt, je weet het nooit hoe het in de politiek gaat. Wat voor gevolgen zal de situatie van de zigeuners in Frankrijk bijvoorbeeld voor ons hier in Nederland hebben? Ik heb geen vertrouwen in de politiek, dit EU-systeem kan zo omvallen. Ik had een paar jaar geleden ook nooit verwacht dat het communisme in Bulgarije zou vallen, je weet maar nooit. Door de zigeuners zouden de EU en Nederland hun regels zo maar kunnen veranderen. Maar hier hebben we gelukkig geen honger.

Conclusie

De onderzochte groep Turkse Bulgaren vertoont alle kenmerken van een relatief nieuwe groep arbeidsmigranten, die nog weinig eigen netwerken en systemen van onderlinge steun en solidariteit kent. Hoewel we niet over algemene cijfers beschikken, lijkt het aandeel van vrouwen groter dan bij de klassieke groepen gastarbeiders. Deze vrouwen zijn niet alleen verantwoordelijk voor het huishouden en de opvoeding van de kinderen, maar zorgen daarnaast ook vaak voor het familieinkomen. Door deze dubbele verantwoordelijkheid neemt de binding met hun mannen af.

De geïnterviewden geven aan dat zij verschillende motieven hebben om Bulgarije te verlaten. In de eerste plaats is dat de hoop op een beter en vooral meer structureel inkomen. In de tweede plaats wil men ontsnappen aan de positie van onderdrukte minderheid. In de derde plaats, ziet men in de migratie een mogelijkheid om los te komen van vaak dwingende familieomstandigheden en een kans om een meer zelfstandig bestaan op te bouwen.

De keuze voor Nederland als bestemmingsland hangt samen met de verwachting die men heeft van informele steun van de Turkse Nederlanders en, in toenemende mate, met de contacten die men heeft met reeds aanwezige Turkse Bulgaren. Bij vertrek is men niet of nauwelijks geïnformeerd over het Nederlandse sociale stelsel. Transnationale netwerken spelen in zoverre een rol bij de overkomst naar Nederland dat zij voorzien in eenvoudige en goedkope manieren van reizen.

De Turkse gemeenschap in Utrecht kent een bloeiende uitwisseling van diensten, giften en onderhandse leningen, die in aanvulling op het Nederlandse systeem van sociale zekerheid functioneert. De Turkse Bulgaren maken hier, zeker bij de eerste opvang gebruik van. De informele steun die de Nederlandse Turken aan de Turkse Bulgaren bieden kent zowel aspecten van gegeneraliseerde reciprociteit als van evenwichtige en negatieve reciprociteit. De negatieve reciprociteit beperkt zich overigens niet tot de Turkse gemeenschap, maar doet zich ook voor in relatie tot andere migranten-

gemeenschappen in Utrecht. Tegenover de uitbuiting die de geïnterviewden ervaren, staat dat er in geval van nood er ook altijd mensen zijn die te hulp snellen.

De relatie met de sociale netwerken in het thuisland lijkt voor de Turkse Bulgaren minder belangrijk te zijn dan voor andere groepen. Een verklaring hiervoor kan zijn dat men in Bulgarije tot een onderdrukte minderheid behoort. Een andere verklaring is dat de levensstandaard in Bulgarije wel lager is dan in Nederland, maar niet zo slecht dat constante hulp gewenst is. De geïnterviewden geven aan dat zij, mede vanwege de geplande invoering van vrij verkeer van arbeid tussen Bulgarije en Nederland, hoop hebben een toekomst in Nederland op te kunnen bouwen. De Turkse Bulgaren proberen zich op verschillende manieren te verzekeren tegen hoge ziektekosten. De een slaagt er in zich via een constructie in te schrijven bij een Nederlandse zorgverzekeraar, de ander blijft verzekerd in Bulgarije. Over pensioenvoorzieningen wordt binnen de groep weinig nagedacht. Op dit moment zijn er nauwelijks eigen systemen van informele solidariteit onder de Turkse Bulgaren in Utrecht. Wel bestaat er een relatief goed ontwikkeld systeem van vervoer van goederen en personen. Net als bij veel andere migrantengroepen gaan de eerste gedachten over informele sociale verzekeringen, uit naar een systeem om de kosten van begrafenissen te kunnen dekken.

Hoewel de geïnterviewden nu aangeven hun toekomst in Nederland te zien, is het goed mogelijk dat zij, wanneer zij vrij in Nederland mogen werken, vaker heen en weer zullen reizen tussen Bulgarije en Nederland, omdat ze minder het gevoel hebben dat ze voor een bepaald land moeten kiezen. Dit kan tot gevolg hebben dat ook de Turkse Bulgaren op termijn eigen transnationale netwerken zullen ontwikkelen.

Case study 2: Drie Filippijnse migrantenvrouwen zonder papieren

'Je kunt niet zeggen hoe het gaat lopen'

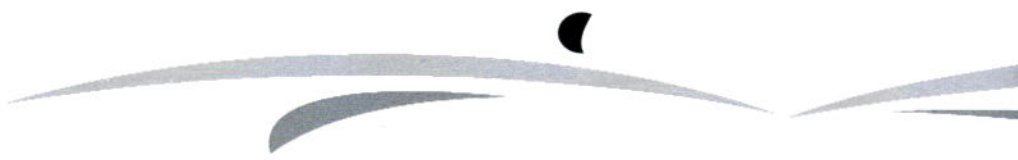
Het Centraal Bureau voor de Statistiek registreerde in de statistieken van juli 2010, dat zich ruim zestienduizend immigranten uit de Filippijnen officieel in Nederland bevinden, onder wie bijna elfduizend vrouwen. Niemand weet hoeveel Filippijnen zonder geldige papieren daar nog bij opgeteld moeten worden. Drie ongedocumenteerde domestic workers, bijeen in het huurhuis van één van hen in het Gooi, weten het ook niet, maar ze hebben het sterke vermoeden dat vrouwen inderdaad in de meerderheid zijn. Ze zijn vaak opgenomen in een transnationaal netwerk van Filippijnse vrouwen die al in Hongkong of Singapore of Europa gevestigd zijn als domestic worker en komen op voorspraak zelf vroeg of laat ook terecht in Europa, de Verenigde Staten, Canada of elders in de westerse wereld.

'In de schaduw' leven is voor domestic workers een serieuze optie, voor de meesten zelfs de enige. Hoe ziet het leven van migrantenvrouwen zonder papieren er uit?

De nu vijftigjarige Lorie reisde in 2002 op een toeristenvisum vanuit Hongkong naar Nederland. Haar Nederlandse werkgever ging na een jarenlang verblijf in het buitenland terug naar het vaderland en wilde graag dat de kinderen konden blijven profiteren van de goede zorgen van Lorie. Kom bij ons werken in Nederland, had het echtpaar gevraagd. In ieder geval voor drie maanden, zolang het toeristenvisum duurt. Doe het niet, had Lories broer op de Filippijnen gesmeekt. Hij legde haar de hartbrekende vraag voor: 'Wat moeten we beginnen als jou daarginds of je man of kinderen hier iets overkomt en jij zit in dat verre Europa?' Maar Lorie was vastberaden: 'Mijn werkgever heeft me met de hand op het hart beloofd voor me te zorgen en daar vertrouw ik op.' Ze werkte al vijftien jaar als *domestic worker* in Singapore en Hongkong en had in die tijd veel mensenkennis opgedaan. Deze mensen waren te vertrouwen, besloot Lorie, ze zouden haar niet laten zitten. 'Dus je gelooft hén en niet je eigen bloed?', was de reactie van haar broer op het uiteindelijke besluit om mee te gaan naar het kleine land aan de Noordzee. Hij heeft jaren niet tegen zijn zus gesproken. Toen het toeristenvisum na drie maanden verlopen was, bleef Lorie. De kinderen die ze heeft grootgebracht, hebben haar basis-Nederlands geleerd. Nederland bevalt haar eigenlijk wel. Ze vindt Nederlanders misschien wat ál te tolerant met drugs en prostitutie, maar ook erg aardig en behulpzaam. Ze werkt nog altijd voor hetzelfde gezin. Haar toen 22-jarige dochter reisde haar in 2003 achterna, als au pair, nadat ze op de Filippijnen haar studie had afgerond. Ook zij koos er na het verlopen van haar jaarcontract voor om zonder geldige verblijfsdocumenten in Nederland te blijven. Moeder en dochter wonen samen in een huurhuis in het Gooi.

Op voorspraak

De nu 47-jarige Sheryl kwam eind 2000 vanuit Singapore naar Nederland. Een Filippijnse vriendin in Singapore had haar aanbevolen bij haar zus die in Nederland voor een ambassade werkte. 'Ik wist helemaal niets van Nederland, behalve dat hier veel aardappels groeien en dat daar veel vitamine C in zit. Verder had ik echt geen idee.' Het maakte haar ook niet zoveel uit, als ze met fatsoenlijk werk maar genoeg kon verdienen om bij te springen in het onderhoud van haar ouders, drie broers en twee zussen die nog thuis wonen (de derde werkt als domestic worker in Singapore). Moeder heeft geprobeerd extra inkomsten te verdienen door aan huis eenvoudige maaltijden te verkopen, maar ze werd ziek van de dampen van het stookhout. Vervolgens heeft ze zich geheel gewijd aan de ver-

zorging van haar zieke man. De ambassade van een EU-lidstaat haalde Sheryl na een aanbeveling - door de vriendin van haar vriendin in Singapore - als huishoudelijke hulp voor ambassademedewerkers naar Nederland. Ze werkte nu eens voor de ene medewerker, dan weer een tijdje voor de andere. Sheryl had een pasje van de ambassade in Den Haag, kreeg normaal salaris uitbetaald maar hoefde in Nederland geen belasting te betalen, want dat is nu eenmaal zo geregeld met ambassades. In 2002 had de ambassade haar niet meer nodig. Ze bleef in Nederland, maar zonder geldige verblijfstitel. Wel bleef ze nog tot 2006 in het bezit van het pasje van de ambassade, waardoor ze zich voldoende kon blijven legitimeren om geen verdenking op zich te laden. Ondertussen spande ze een procedure aan tegen de ambassade die haar abrupt op straat gezet had, maar in de zomer van 2010 stelde de Nederlandse rechter haar definitief in het ongelijk. Tot de rechterlijke uitspraak had Sheryl een geldig excuus waarom ze zonder geldige papieren in Nederland verbleef: ze moest wachten op de uitkomst van een lopende procedure. Maar nu heeft de rechter haar gesommeerd het land te verlaten.

Verlopen visum

De 41-jarige Angela wilde dolgraag naar Canada. Ze deed een toelatingsexamen waarvoor ze een cursus van zes maanden volgde, maar het lukte haar niet om het certificaat te bemachtigen dat nodig is om als arbeidsmigrant legaal in dat land te worden toegelaten. En ze had geen idee hoe ze er zónder papieren binnen kon komen. Zelfs als dat lukte, vond ze het veel te onzeker. Dát ze buiten de Filippijnen zou gaan werken, stond buiten kijf. Als tweede dochter in een gezin van acht kinderen moest ze zorgen dat er iets extra's op de plank kwam. Vader werkte als landarbeider, moeder had een winkeltje in voedingswaren, maar dat bracht allemaal onvoldoende brood op de plank. Angela had haar geboortestreek op het eiland Visayas al op haar 24ste verlaten om in een restaurant in Manilla meer te verdienen dan ze kreeg als verkoopmedewerkster in een commercieel bedrijf op het eiland waar ze geboren was. Maar ook in Manilla verdiende ze onvoldoende om haar ouders, broers en zussen iets extra's toe te stoppen. In de zomer van 2002, toen ze al negen jaar in de Filippijnse hoofdstad werkte, ontmoette ze haar tante, een zus van haar vader. Zij woonde al vele jaren in Rotterdam en bleek bereid haar nichtje een uitnodiging voor een toeristisch bezoek te doen toekomen. Toen tante in 2003 weer op de Filippijnen was, deze keer voor een familiebegrafenis, bracht ze een uitnodigingsformulier mee, waarmee Angela op de Nederlandse ambassade een visumaanvraag kon indienen. Binnen twee weken had ze een toeristenvisum en op 22 juni 2003 stond ze voor de deur van haar tante in Rotterdam. 'Ik wist niets van Nederland, behalve dat er veel bloemen waren. Ik hou van bloemen, dus dit is mijn land!'

Een wereldsalaris

Al heeft Lorie geen verblijfsdocumenten, ze heeft het verder goed voor elkaar. Tot 2006 woonde ze bij haar opdrachtgevers in huis. Toen in dat gezin het derde kind geboren werd, wilde Lorie weg. Ze kwam via kennissen van haar werkgever aan een huis in 't Gooi. Ze raakte meer op zichzelf aangewezen en begon zich te ontwikkelen. Ze raakte betrokken bij Respect.NL, een netwerk van domestic workers met afdelingen in Europese landen waar substantiële aantallen Filippijnse domestic workers verblijven. Respect.NL voert in heel Europa campagne voor de erkenning en legalisering van domestic workers. Lorie sloot zich ook aan bij FNV Bondgenoten. Langzaam maar zeker ontdekte ze dat ook werknemers zonder papieren rechten hebben. 'Ik begon voor mezelf op te komen. Zij zijn als werkgever verantwoordelijk voor mij en daar hebben ze iets voor over, want ik heb een liefdevolle band met hun kinderen. Elk jaar overleggen we over de gemaakte afspraken en we zijn er nog altijd uitgekomen. Tot ik voor mijn rechten opkwam, kreeg ik minder dan het minimumloon betaald. Ik heb de arbeidsvoorwaarden en salaristabellen van de vakbond erbij gehaald en ben met ze gaan overleggen. Ze betalen geen belasting voor me, dus zijn ze veel goedkoper uit dan wanneer ze iemand met een officieel arbeidscontract moeten aannemen.'

Al heb ik geen papieren, dan heb ik nog wel rechten! Dit gezin behandelt me nu erg goed. Ik krijg jaarlijks drie procent opslag.' Ze toont trots de Excel-tabel waarin haar salaris berekend is. Ze krijgt nu € 9,50 per uur voor huishoudelijke en opvoedkundige taken en € 13,00 voor schoonmaakwerk. Dat levert haar maandelijks netto zo'n € 1700,- op. Helemaal geen gek salaris, vindt ze zelf, al heeft ze geen recht op enige vorm van sociale zekerheid en is ze niet verzekerd tegen ziektekosten. Moeder en dochter verdienen genoeg om zichzelf te onderhouden, geld over te maken naar Lories man en nog enig overgebleven zoon op de Filipijnen – één zoon is eerder aan botkanker overleden, één is na een steekpartij bezweken - en daarnaast een aardig appeltje voor de dorst bij elkaar te sparen. Een wereldsalaris als ze haar inkomen vergelijkt met dat van veel collega's. Afrikaanse en Latijns-Amerikaanse migranten zonder papieren krijgen zelden meer dan vijf euro per uur. 'Daar klopt natuurlijk niets van!' Gelijke monniken, gelijke kappen. Maar Afrikanen en Latino's spreken vaak geen Nederlands, ze zijn een makkelijke prooi voor uitbuiters. Ze krijgen niet alleen veel te weinig betaald, ze worden na een jaar vaak ook hun kamer uit gezet en kunnen dan fluiten naar het sleutgeld van soms wel duizend euro, waarvoor ze zich diep in de schulden hebben moeten steken.

Bittere noodzaak

Sinds haar ontslag op de ambassade werkt Sheryl in Den Haag als schoonmaakster en hulp in de huishouding. Bij voorkeur bij Amerikanen, Britten en Nederlanders. Ze heeft gelukkig nooit geld hoeven lenen. Dat zou ze ook alleen van haar zus of haar nichtje doen. Ze is wel eens benaderd met de vraag om geld uit te lenen. 'Ik kon het niet, want ik had geen idee hoe mijn leven zou verlopen en waar ik zou belanden.' Sheryl heeft er vanaf het begin weinig moeite mee gehad om voldoende werk te vinden tegen een tarief van € 12,50 per uur. 'Maar het wordt de laatste tijd wel moeilijker. Er is veel concurrentie van Oost-Europeanen die hetzelfde werk doen voor € 8,- per uur. Ze doen het lang niet zo goed als ik, hoor, maar ja, een opdrachtgever die mij niet kent weet dat natuurlijk niet. Er zijn tot nu toe gelukkig genoeg opdrachtgevers die ondanks het aanzienlijke prijsverschil voor mij kiezen.' Ze werkt per maand zo'n € 2000,- bij elkaar. Dat heeft ze hard nodig om aan haar verplichtingen te kunnen voldoen. Enkele jaren geleden werd haar vader met een ernstige longziekte opgenomen in het ziekenhuis. Hij was niet verzekerd en moest een maand blijven. Nu loopt hij rond met een zuurstofinфуus. Moeder heeft hartproblemen en slikt medicijnen. De rekeningen voor het ziekenhuis, voor de zuurstofflessen en de medicijnen lopen hoog op. Haar oudste zus kon niet bijspringen, dus het voldoen van de stapel rekeningen kwam op Sheryl neer. Ze gaf er haar flat in Den Haag voor op en trok in bij een Filipijnse vriendin die voor een internationale humanitaire organisatie werkt. Haar woonkosten zijn flink gedaald. Voor haar eigen appartement betaalde ze maandelijks € 500,- exclusief energie- en andere vaste lasten. Nu betaalt ze haar vriendin € 250,- inclusief vaste lasten. Ze stuurt maandelijks minimaal € 500,- naar haar ouders, maar dat bedrag loopt ook wel eens op tot € 700,- of zelfs € 800,-. En ze zet maandelijks € 250,- op een spaarrekening. 'Dat doe ik sinds kort. Daarvoor stopte ik dat geld in een huis dat ik op de Filipijnen heb laten bouwen, voor als ik terugga of uitgezet word. Maar dat huis is nu klaar.' Sheryl is blij dat haar ziektekostenverzekering, die de ambassade indertijd voor haar afgesloten heeft, nog steeds geldig is. Ze betaalt er maandelijks € 220,- voor, maar het voelt als een stevige steun in de rug dat ze naar de dokter, de tandarts en het ziekenhuis kan, als haar gezondheid haar in de steek laat. 'De huisarts zei grappend tegen me: als je zo vaak blijft komen, stuur ik je wegens overmatig huisartsenbezoek door naar de psychiater.' Voor migranten zonder papieren is het doorgaans onmogelijk om een bankrekening bij een Nederlandse bank te openen. Sheryl heeft een bankrekening overgehouden aan haar baan op de ambassade. Ze gebruikt de rekening nog steeds om spaargeld weg te zetten en geld over te maken naar de Filipijnen. Sheryl betwijfelt overigens of dat nog wel verstandig is nu haar duidelijk is gemaakt dat ze het land moet verlaten. 'Ze kunnen aan die bankrekening zo zien waar ik woon.'

Pensioenrechten

Angela had het in haar eerste weken in Nederland erg moeilijk. Ze trok tijdelijk in bij haar tante, die vaak ruzie had met haar man. 'Ze hadden een slechte periode in hun huwelijk. Ik voelde me daar niet zo thuis.' Ze trok eropuit, ontmoette Nederlanders en Filippijnen en maakte vrienden. 'Ik zag de mensen lachen en dat beviel me, maar ik verstond ze niet. En ik had geen geld in mijn portemonnee, terwijl ik op de Filippijnen gewend was om als werkende vrouw mijn eigen boontjes te doppen. 'Ze vroeg aan iedereen die ze tegenkwam of ze misschien werk voor haar hadden. Een landgenote vroeg of ze mee kwam helpen met een schoonmaakklus, een andere Filippijnse vroeg haar ook mee voor hand- en spandiensten. Ze verdiende niet goed, maar haar eerste inkomsten waren een belangrijke stimulans. Op een dag was de bewoner thuis van het huis dat haar vriendin wekelijks schoonmaakte. 'Ik legde haar mijn situatie uit en zij gaf me het telefoonnummer van iemand die een hulp in het huishouden zocht. Ik deed het kennelijk zo goed, dat ik terug mocht komen. Zo rolde ik van het ene werkhuis in het andere.'

Toen haar toeristenvisum van drie maanden ten einde kwam, vroeg haar oom: wat ga je nu doen? Angela nam een besluit: ze bleef in Nederland, maar verhuisde wel onmiddellijk naar een kamer elders in Rotterdam. Nadat haar oom in 2007 op de Filippijnen overleden was, trok ze voor een jaar in bij haar alleenstaande tante. Sinds 2008 heeft ze een eigen appartement. Haar opgetogenheid daarover werd enigszins overschaduwd door de slechte tijding dat bij haar tante borstkanker was vastgesteld. Ze steunde haar tante zoveel ze kon. Daar ging veel tijd in zitten en daardoor kon Angela niet altijd aan haar werkverplichtingen voldoen. Dankzij een sterke persoonlijkheid en innerlijke kracht overleefde tante de ziekte. 'Ze is nu weer oké.' En Angela doet haar werk weer. Ze verdient zo'n € 1800,- per maand. Daarvan stuurt ze een kwart op naar haar familie op de Filippijnen. 'Ik weet zeker dat het goed besteed wordt. Mijn vader verbouwt rijst en suikerriet, koffie en bananen. Als hij meer kan planten, kan hij ook meer oogsten en verkopen en verdient hij dus meer. Dat is nodig, want mijn ouders willen een groter huis bouwen.' Nog eens een kwart van haar inkomen investeert Angela in de bouw van een eigen huis in haar geboortestreek. Een kwart gaat op aan huur en vaste lasten en nog eens een kwart is bestemd voor eten, persoonlijke verzorging, computer, mobiele telefoon en uitgaan. Angela heeft in Nederland geen enkele verzekering en komt niet in aanmerking voor enige vorm van sociale zekerheid. Maar ze is op de Filippijnen wel aangesloten bij een pensioenfonds, waaraan ze per kwartaal € 300,- overmaakt. 'Het is een hoop geld, maar op mijn zestigste krijg ik wel een pensioen.'

Vakbondsleden

Angela is aangesloten bij Stichting Bayanihan (Steunpunt Filippijnse Vrouwen in Nederland). Die zelforganisatie organiseert informatiedagen over serieuze thema's als de arbeidsmarkt, vrijwilligerswerk en huiselijk geweld. En ze gaat regelmatig naar de katholieke kerk in Rotterdam, waar ze coördinator 'Bible sharing' is. Angela is, net als Sheryl en Lorie, lid van FNV Bondgenoten. Daarvoor betalen ze ieder € 100,- per jaar lidmaatschapsgeld. Via de vakbond komen ze voor zichzelf op. Angela werft voor FNV Bondgenoten leden in de Filippijnse gemeenschap. Wat ze alle drie graag gerealiseerd zouden willen zien: een werk- en verblijfsvergunning en toegang tot een ziektekostenverzekering voor alle werkende arbeidsmigranten. 'En we willen met alle plezier belasting betalen', zegt Sheryl. 'Iedereen moet in dit land belasting betalen. Als de autoriteiten het mij toestaan, betaal ik ook. Het liefst wil ik in Nederland blijven. Met een vergunning kan ik reizen, legaal werken, studeren. En misschien een lunchroom beginnen, want iedereen prijst mijn cakes en taarten.'

Om aan een werk- en verblijfsvergunning te komen, zal de wet moeten veranderen, zegt Sheryl. De enige andere optie is namelijk: trouwen met een Nederlander of andere EU-onderdaan. Maar daar is ze heel uitgesproken in: 'Ik wil zelfstandig zijn. Ik ga echt niet trouwen om een vergunning te bemachtigen. Ik heb genoeg aanvragen gehad, onlangs nog van een Brit. Ik zei tegen hem: hoe

je mij een aanzoek te doen, zonder me te kennen! Nee hoor, daar is geen sprake van, dat doe ik niet.' Sheryl is ook nog lid van *Samahan* (Filippijnse Arbeiders Vereniging Nederland). 'Dat kost € 35,- per jaar, geloof ik'.³ En ze is betrokken bij de eerste transnationale zelforganisatie voor domestic workers zonder papieren, Trusted. Ze is vice-voorzitter van de afdeling Den Haag, een onderafdeling van Trusted Migrant Domestic Workers NL. De organisatie werd in 2003 opgezet door de Jubilee Christian Fellowship (JCF Pentecostal Church), CFMW en Respect.NL en was in eerste instantie bedoeld voor Aziatische, Afrikaanse en Latijns Amerikaanse domestic workers zonder papieren. De Latino's hebben inmiddels hun eigen organisatie. Lorie is sinds 2007 de landelijke voorzitter van Trusted MDW NL. Vanaf eind 2009 vormt Trusted met drie andere zelforganisaties voor migrant domestic workers de Domestic Workers Union, aangesloten bij FNV Bondgenoten.

Het Nederlandse banksysteem zit op slot voor migranten zonder papieren. Velen van hen bewaren hun spaargeld – soms aanzienlijke bedragen – in hun tas of ergens op een geheime plek in huis. Lorie is om die reden lid van Koop Natin (KN), een coöperatieve bank, in 2002 opgezet door de Commission for Filipino Migrant Workers (CFMW) in Nederland. De gedachte achter de coöperatie is dat migranten zonder papieren die zijn aangesloten bij KN in tijden van financiële nood (door ziekte of ongeval tijdelijk geen inkomsten; hoge kosten door ziekte of overlijden van familieleden) of voor de aanschaf van onroerend goed (huis, grond) tegen een redelijke rente geld kunnen lenen en er tegen een redelijke rente hun spaargeld kunnen parkeren. Tot een jaar geleden leende Lorie zelf ook geld van KN. Nu heeft ze een deel van haar spaargeld beschikbaar gesteld voor leningen aan andere Filippijnse domestic workers zonder papieren in Nederland. KN heeft momenteel 29 leden, uitsluitend Filippijnse migranten, met of zonder verblijfsvergunning. Eens per maand komen de lenende en de uitlenende migranten zonder papieren bij elkaar om de lopende zaken door te nemen. De leden van de coöperatie komen jaarlijks bij elkaar om dividend over het uitgeleende geld uit te keren en een klein feestje te bouwen. Nieuwe leden worden door de huidige leden aan een zware ballotage onderworpen. 'Het gaat immers om geld, je kunt niet voorzichtig genoeg zijn', zegt Lorie. 'We hebben met dit initiatief wel al veel mensen uit de problemen kunnen helpen.'

Kwetsbaar

Het voelt nogal kwetsbaar, vinden ze alle drie, zonder papieren in Nederland rondlopen. Je stapt zonder verblijfsvergunning toch niet zo snel naar de politie als je mishandeld, bedrogen, bedreigd of bestolen wordt. Lorie deed dat overigens wel, toen ze in 2007 op klaarlichte dag door drie mannen van haar handtas beroofd werd. De één hield een hand voor haar ogen, de ander voor haar mond, een derde ontfutselde haar met veel geweld haar tas. Daar zaten niet alleen een paspoort en haar juwelen in, maar ook zevenhonderd euro spaargeld. Kwijt. Lorie rende achter de overvallers aan, maar kreeg ze niet te pakken. Op aanraden van omstanders stapte ze naar het politiebureau en deed haar verhaal. 'Ik realiseerde me pas hoe stom ik was geweest, toen ze vragen stelden over wat ik eigenlijk in Nederland kwam doen. Mijn werkgever kreeg een stuiptrekking toen hij het hoorde. Ik mocht nóóit meer vrijwillig een politiebureau binnenstappen, zei hij. Maar er is gelukkig niets gebeurd. De agenten schrokken, maar moesten ook wel lachen toen ik vertelde dat ik die rovers achterna had gezeten. Dat mocht ik echt niet meer doen als ik nog eens overvallen zou worden, want dat is levensgevaarlijk. Nou ja zeg, ik laat me toch niet zomaar beroven?'

Lorie heeft het hier al die jaren goed naar haar zin gehad, maar ze vindt het nu wel mooi geweest in Nederland. In december 2011 gaat ze terug naar de Filippijnen, 'als ik niet eerder opgepakt en uit-

³ Zie voor een – vrij compleet, maar misschien wel enigszins gedateerd - overzicht van Filippijnse organisaties in Nederland: Maas, Marisha (January 2007), *The Community Life of Filipino Migrants in the Netherlands. An exploration of their organizations and community building processes*, Nijmegen, Radboud Universiteit, Research Group Governance and Places (GaP), Working Paper Series 2007/1

gezet word'. Ze is dan tien jaar van huis geweest, zonder haar man en jongste kind gezien te hebben. En ze heeft genoeg gespaard om jaren vooruit te kunnen. Haar dochter is van plan om in Nederland te blijven.

Gemis

Sheryl is ook al acht jaar van huis, zonder haar dierbare ouders, broers en zussen gezien te hebben. Ze heeft wel veel vrienden in Nederland, maar toen ze acht jaar geleden haar grootmoeder op de Filippijnen opzocht, vroeg oma haar wie ze was. 'Na veertien jaar afwezigheid herkende ze haar eigen kleindochter niet meer! Maar ik was heel dik toen ik naar Singapore vertrok en dun toen ik terugkwam.' Ze blijft het liefst in Nederland, maar dan wel met de mogelijkheid om op de Filippijnen op bezoek te gaan. Soms vreest ze wel dat ze opgepakt en uitgezet wordt. 'Voordat ik naar het buitenland ging, heb ik op de Filippijnen mijn onderwijzersdiploma gehaald. Maar ik heb nooit voor de klas gestaan. Ik zou niet meer weten hoe ik een leerplan moet maken.'

Angela heeft veel contact met haar verwanten op de Filippijnen. Door te chatten, te skypen met een webcam of mobiel te bellen, blijft ze goed op de hoogte van wat er allemaal speelt in en om haar familie. Ze heeft ook contact met Nederlanders en met landgenoten in Rotterdam. Ze gaat als belijdend katholiek geregeld naar de kerk en ontmoet mensen op feestjes, die georganiseerd worden door Filippijnse gezinnen. Maar ze mist het lichamelijke contact, de omhelzingen en kussen die je alleen met verwanten deelt. Ze denkt veel na over een definitieve terugkeer naar de Filippijnen. 'Ik zou terug willen naar school. Misschien is het te combineren met een eigen bedrijfje. Maar op een ander moment heb ik weer heel andere plannen. Je kunt niet zeggen hoe het gaat lopen.'

Conclusie

De Filippijnse Domestic Workers uit deze case study maken deel uit van een veel langer bestaande traditie onder Filippijnse vrouwen om als hulp in de huishouding en/of kinderoppas naar het buitenland te trekken om geld te verdienen ter ondersteuning van hun familie.

Deze lange migratiegeschiedenis maakt dat zij, hoewel ze door een gebrek aan legale status ook vaak kwetsbaar zijn, een andere positie innemen dan de hiervoor beschreven Turkse Bulgaren. Ze verdienen niet alleen aanzienlijk beter dan de Turkse Bulgaren, maar zijn, via hun werkgevers en via hun eigen organisaties veel beter op de hoogte van het Nederlandse systeem. Hierdoor kunnen ze opkomen voor hun rechten en hebben ze meer ruimte om na te denken over de toekomst.

Alleen al uit deze case study komt een palet aan organisaties naar voren dat zich bezighoudt met de positie van de Filippijnse MDW's. Allereerst is er Respect, een Filippijns netwerk van domestic workers in verschillende landen, daarnaast zijn er: Het Steunpunt Filippijnse Vrouwen in Nederland, de Filippijnse Arbeiders Vereniging in Nederland, de transnationale zelforganisatie van domestic workers zonder papieren Trusted, en zijn samenwerking met de FNV.

Net als sommige Turkse Bulgaren hebben sommige Filippijnse domestic workers toegang tot een Nederlandse zorgverzekering. Daarnaast hebben ze hun eigen coöperatieve bank die niet alleen gebruikt wordt om risico's in Nederland op te vangen, maar ook om in het land van herkomst te kunnen investeren. Die investeringen richten zich op onroerend goed, een bedrijfje en soms een pensioenverzekering. Door ook voor zich zelf te investeren kunnen de vrouwen de mogelijkheid van vrijwillige terugkeer open houden. De grote afstand tussen de Filippijnen en Nederland wordt overbrugd door het gebruik van moderne communicatiemiddelen als skype, internet en mobiele telefoon. Aan de ene kant versterken deze contacten de band met de familie, aan de andere kant bevestigen ze het gemis aan lijfelijk contact en warmte. Als Filippijnse MDW's besluiten om terug te keren naar de Filippijnen, dan is het vooral om op een natuurlijke manier contact met hun familie en bredere sociale netwerken te kunnen hebben. Over de gevolgen van de jarenlange afwezigheid van vrouwen in gezinnen en families met opgroeiende kinderen is verder nog weinig bekend.

Case study 3: Ondersteuning van Noord Oegandezen in Londen

Het Latitude Care Network (LCN)

De derde case study in het kader van het vooronderzoek Acces Denied heeft betrekking op de formele en de informele ondersteuningssystemen die inwoners van Londen, uit Noord Oeganda afkomstig, ontwikkeld hebben. De studie spitst zich toe op de activiteiten van het Latitude Care Network, dat door één vrouw van in de veertig in 2003/2004 werd opgericht en dat zowel in Londen als in Noord Oeganda actief is. Het LCN slaagt er op bijzondere wijze in om de informele en vaak onzichtbare ondersteuningsmechanismen van de Oegandese vluchtelingen in Londen te koppelen aan de informele steunsystemen in Oeganda en de meer formele ondersteuningsmechanismen van kerken en ngo's in Londen.

Het leger van de heer

Oeganda is een Britse kolonie die in 1966 onafhankelijk is geworden. Het land heeft in de jaren zeventig en tachtig wrede dictators (Idi Amin en Milton Obote) gekend die de bevolking onderdrukten en politieke tegenstanders uit de weg ruimden. In de tijd van Idi Amin hebben de Oegandezen van Aziatische komaf het land noodgedwongen moeten verlaten. In die tijd zijn ook veel andere Oegandezen naar Groot Brittannië gevlucht, waar zij veelal in Londen en omgeving terecht kwamen. Vanaf 1986 is in Noord Oeganda, met name in het gebied van de Acholi, de rebellengroep het Verzetsleger van de Heer actief, die vooral bekend is vanwege de verschrikkelijke brutaliteit waarmee de bevolking wordt geterroriseerd. Hoewel niemand de daadwerkelijke cijfers weet, heeft deze rebellenbeweging naar schatting dertig duizend kinderen ontvoerd en gedwongen om kindsoldaten en seksslaven te worden. De burgeroorlog in Noord Oeganda heeft een massale vluchtelingenstroom op gang gebracht. De meeste vluchtelingen werden opgevangen in kampen in Oeganda en de buurlanden. Een klein deel is naar het westen, met name naar Groot Brittannië, gevlucht.

In 2006 tekende de regering van Oeganda een staakt-het-vuren akkoord met het Verzetsleger van de Heer en sindsdien is de rebellengroep niet meer actief geweest in Noord Oeganda. Langzaam rijst het land uit het dal omhoog.

In 2009 woonden er naar schatting zo'n 55.000 mensen uit Oeganda in Londen. De laatste jaren neemt het aantal Oegandezen enigszins af. Volgens Grace Adok, oprichtster en directeur van het Latitude Care Network is niet bekend hoeveel mensen hiervan uit Noord-Oeganda afkomstig zijn. Er zijn in Londen twee belangenorganisaties van Noord Oegandezen, die gekoppeld zijn aan de twee taalgebieden in deze regio. Er is een Acholi Vereniging en een Langoo Vereniging. Daarnaast is er een Oegandese kerk in Londen die een maal per maand een dienst heeft. Daar komen per keer zo'n honderd mensen. Het LCN onderscheidt zich van de andere twee organisaties doordat het zich meer op sociale ondersteuning richt en ook projecten in Oeganda zelf initieert.

Ik was aldoor bezig geld naar huis te sturen

Het LCN heeft ruim 600 mensen in het databestand. Daarvan verblijft zo'n tien procent illegaal in de stad vermoedt Grace, maar zeker is dat niet, want er zijn er die zich hier nooit over uitlaten. Zelf is Grace in 1991 naar Londen gevlucht. Ze heeft een zoon van zeventien. In het begin heeft ze het erg moeilijk gehad. Ze voelde zich eenzaam en ook schuldig dat ze haar familieleden had moeten achterlaten. Tot ze een manier vond om haar sociale gedrevenheid vorm te geven.

Het LCN is ontstaan vanuit mijn eigen ervaringen. Toen ik naar Londen kwam, omdat ik Oeganda moest ontvluchten, voelde ik me vaak eenzaam. Ik was aldoor bezig om geld naar huis te sturen om mijn familieleden die achtergebleven waren te ondersteunen. Mijn moeder is een Acholi, in dat gebied was de burgeroorlog het ergst. Alle familieleden vluchtten naar haar huis, dat in een veiliger gebied lag. Ik kon dat allemaal financieel niet meer steunen. Ik wilde geld werven, maar om dat te kunnen doen moet je een organisatie in het leven roepen. Ik kwam ook veel ouderen tegen die om steun vroegen. We hebben veel geleerd van dit land en van de manier waarop zaken hier geregeld zijn. In het begin gebruikten we al ons eigen geld om de mensen te steunen. We begrepen dat de gemeenteraad een individu geen geld kan geven. Jane, de dominee van onze kerk steunde me bij het opzetten van een organisatie. Ik ben toen ook een studie gaan volgen, waarin ik me onder andere bekwaamd heb in *Community leadership*. Je geeft een hoop op, om dit werk te kunnen doen, maar ik doe het vanuit mijn hart. Soms heb ik geen salaris, dan wend ik me tot de regering of de gemeenteraad. Ze waarderen ons werk. We werken heel veel met vrijwilligers. Veel van die vrijwilligers krijgen via ons uiteindelijk een betaalde baan.

Zelf verantwoordelijkheid nemen

Grace heeft als stelling dat je de mogelijkheden die Engeland je biedt, actief moet gebruiken en dat je ervan moet leren. Haar motto is: mensen leren om zelf verantwoordelijkheid te nemen. En dat idee wordt steeds sterker meldt ze. Het is niet goed mensen in afhankelijkheid te houden.

De eerste activiteiten van het LCN richtten zich op de Oegandezers die in Londen wonen, met name op de ouderen.

Oudere mensen helpen we met huisvesting, welzijn etc. en hun relaties met hun familieleden, we betrekken ze bij community centres en maken afspraken voor ze. We verstrekken ook wel giften in natura, zoals openbaarvervoerkaarten e.d. Dit werk doen we niet direct voor illegalen, die zijn er niet veel in deze omgeving. Wat we wel doen is als een illegaal ziek wordt, dat we dan iemand naar hem of haar toesturen, we proberen ze dan te ondersteunen en we proberen ze aan andere leden van de gemeenschap te koppelen, zodat de mensen elkaar helpen. Sommige mensen geven ze wat geld, of nemen ze in huis, of de kerk zoekt naar onderdak voor ze. Vaak hebben ze toch ook wel een vorm van onderdak, als ze werk hebben dan zorgen we wel voor juridische ondersteuning en als ze terug willen naar Oeganda dan brengen we ze in contact met het IOM. Soms geven we ze een maandelijkse toelage als ze echt niets hebben. Dat doen we het liefst via vrouwengroepen. Zij bepalen wie in aanmerking komt voor steun en wij geven het geld. Dat is een betrouwbare manier van selecteren.

Het LCN is een charity, een company limited by guarantee. Het geld van de organisatie komt via verschillende kanalen binnen. Het meeste van de fondswervingsactiviteiten doet Grace zelf, maar er zijn diverse leden binnen de Oegandese gemeenschap die haar actief helpen met het opzetten van loterijen en dergelijke.

Grace zelf heeft de afgelopen drie jaar een contract gehad bij de deelgemeente Brent in Noord Londen. Ze werkte daar als ondersteuner van vrijwilligers. Die baan gaf haar veel ruimte om haar dagelijkse dingen voor het LCN te doen. Bij het LCN zijn zo'n dertig vrijwilligers betrokken.

Onze hoofdtaak is outreachend community work. We houden ons bezig met gezondheid, social care, sociale ondersteuning, advies, informatie, werkgelegenheidsondersteuning over heel Londen. Buiten Brent werken we alleen met Oegandezen Binnen de Borough werken we met iedereen die ons aanspreekt. We willen geen mensen teleurstellen.

Grace en de vrijwilligers van het LCN organiseren bijeenkomsten voor Noord Oegandezen in Londen en ze gaan op bezoek bij de mensen thuis. De organisatie krijgt steun van verschillende fondsen en verdient geld met optredens van de eigen dansgroep. De subsidies die de organisatie voor haar community werk krijgt variëren van 3000 tot 5000 pond per jaar. Er wordt ook geld geworven via de website, dat was in 2009 9000 pond en Miss Uganda, die in Londen woont, steunt het LCN. Zij treedt op als ambassadeur en heeft een eigen brillenproject dat per jaar zo'n 1000 pond oplevert. Veder kunnen mensen toestemming geven dat een bepaald percentage van de belasting die zij betalen door het LCN wordt teruggevraagd.

De laatste jaren doet het LCN ook aan ontwikkelingswerk in Noord Oeganda. Daarvoor is in Oeganda een aparte organisatie opgericht, met een eigen bankrekening. Het werk in Oeganda wordt onder andere betaald met bijdragen van de kerk waar Grace lid van is. Ook zijn er vrijwilligers die vanuit Londen in Oeganda actief zijn en daar projecten met straatkinderen doen.

Saint Gabriels Church

De kerk waar Grace lid van is, is de Saint Gabriels Church in Cricklewood. Ze vertelt dat ze eerst heel Londen heeft doorkruist, op zoek naar een kerk die bij haar paste en dat die uiteindelijk in haar eigen buurt, aan het einde van haar straat bleek te staan. St. Gabriels Church maakt deel uit van Church of England. Het is een outreachende kerk die op alle manieren probeert om een multicultureel publiek te trekken. Er komen mensen uit de Caraïben, uit verschillende Afrikaanse landen, maar ook laag en hoog opgeleide Engelsen uit de buurt. Tijdens de diensten wordt veel gezongen en worden mensen naar voren geroepen om hun verhaal te vertellen, zodat de hele kerk voor ze kan bidden. De kerk doet mee aan het project *Christians against poverty*, organiseert taallessen en organiseert vier koffieochtenden in de week voor moeders met kinderen uit de buurt. "Dan is het zo druk dat je over de kleuters struikelt." Op de koffieochtenden komen ook moslims en mensen van andere geloven. Het geheel wordt georganiseerd door vrijwilligers.

Jane Morris is de dominee van deze kerk. Ze doet dit nu zo'n vijftien jaar. Daarvoor was ze dominee in Leeds, waar ze een echt internationale gemeente leidde. Jane steekt veel energie in het aansturen van haar gemeente en het betrekken van zoveel mogelijk mensen bij de dienst. De dienst moet de gemeente representeren vertelt Jane:

Door de open manier van kerk zijn en de warme sfeer, waar mensen er nadrukkelijk voor elkaar zijn, lukt het om een groeiende gemeente te hebben, waar mensen uit verschillende landen zich thuis voelen, al is er soms onderhuidse spanning tussen de mensen uit de Caraïben, die hier al sinds de jaren vijftig zijn en die vooral kwamen om te werken, en de mensen uit Afrika, die vooral zijn gekomen om te studeren, of die als vluchteling zijn gekomen. De mensen uit de Caraïben hebben het idee dat zij de weg geplaveid hebben voor de anderen, door de strijd tegen racisme te voeren en een plek in de samenleving te veroveren. Ze voelen beter dan de Afrikanen.

Bedelen om pennen

De kerk steunt verschillende missie-acties in andere delen van de wereld. Omdat men dicht bij de eigen gemeente wil blijven, ligt de steun voor het Latitude Care Network voor de hand. De projecten in Oeganda zijn ontstaan nadat Grace in 2005 voor het eerst terug ging naar Noord Oeganda. Ze was erg geschokt door wat ze daar aantrof. Door de burgeroorlog is er ontzettend veel verwoest en zijn heel veel mensen ontheemd geraakt. Bovendien heeft de wijde verspreiding van Aids heel veel kinderen tot wees gemaakt. Die wezen leven in groepen, of ze worden opgevangen door mensen als de moeder van Grace.

Die kinderen doen erg hun best, maar er is niets. Toen ik er rondreisde zag ik zondagscholen die uitpuilden, maar ze hadden geen dak boven hun hoofd als het regende, ik zag kinderen die om pennen bedelden om te kunnen schrijven. Dat was erg treurig.

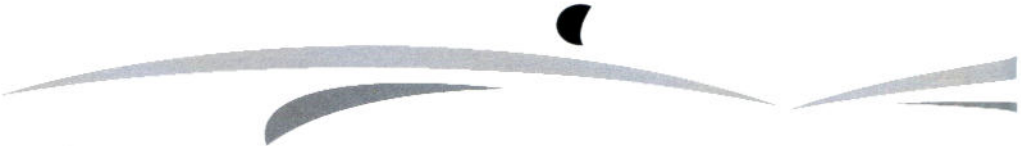
Ze heeft de vraag om pennen ingebracht in de kerk. Dat was nog voordat Jane dominee was. Ze zijn toen vanuit de kerk een project begonnen om kinderen in Londen en in Noord Oeganda met elkaar in contact te brengen. De kinderen in Londen gingen samen brieven schrijven aan de kinderen in Oeganda en ze stuurden pennen en zo. Daaruit is het eerste LCN project in Oeganda geboren. Er is geld ingezameld om een centrum voor ontheemde kinderen te stichten, waar ze een dak boven hun hoofd hebben. Het is ontzettend belangrijk om te zorgen dat deze kinderen op een of andere manier weer een bepaalde structuur in hun leven krijgen.

De kerk heeft in eerste instantie 3500 pond gedoneerd en later is er nog twee maal 800 pond opgehaald. Die laatste twee bedragen komen voort uit eigen initiatieven van kerkleden, vooral jongeren, die zelf projecten bedenken om geld in te zamelen. Grace werkt alleen via mensen die ze vertrouwd. In Oeganda is sprake van een enorme corruptie. Om die te omzeilen heeft ze haar moeder benoemd tot hoofd van Live Again, de LCN tak in Oeganda. Ook haar vader, die vroeger politie officier was werkt mee. Daarnaast is er een plaatselijke coördinator die nauw met de ouders van Grace samenwerkt en wordt er, net als in Londen, veel met vrijwilligers gewerkt. Het geld wordt via de bank aan haar ouders overgemaakt. Zij kopen hiervan goederen, die bestemd zijn voor de mensen die hulp nodig hebben. Meestal gaat het om vee, landbouwbenodigdheden en school materialen. Grace laat formulieren zien van het boekhoudsysteem dat ze in Noord Oeganda hebben opgezet om iedere penny die wordt uitgegeven te kunnen verantwoorden.

Mensen krijgen een keuze

Naast het centrum voor de kinderen is er ook steun gekomen voor het kerkgebouw in de buurt van het kindercentrum en zijn er projecten gestart om de kinderen en een aantal vrouwengroepen meer bestaansmiddelen te geven, met name door ze geiten en ossen met een ploeg te verschaffen. De geiten geven de kinderen melk en kleine geitjes die ze op de markt kunnen verkopen.

De verkoop van een geit betekent een inkomen voor een half jaar voor een familie (in aanvulling op de gewassen die ze verbouwen). Daarvan kunnen ze bijvoorbeeld hun schoolgeld betalen en investeren in de landbouw. Mensen krijgen een keuze. De wezen kunnen voor zichzelf zorgen en zien dat er iets van een toekomst is.

In september van dit jaar zijn Jane en nog negen andere mensen van de kerk (deels Oegandezers), naar Noord Oeganda gereisd om de effecten van de projecten van het LCN te zien en de mensen daar te ontmoeten. Met name de projecten waarbij mensen geiten krijgen of investeringen in landbouwmaterialen kunnen doen, maakten veel indruk. Wat Jane het meest geleerd heeft in Afrika, is de openlijke manier waarop het geloof een plek heeft in het dagelijks leven en de andere manier van met tijd omgaan. En natuurlijk de duurzame manier van leven. Haar motto is dat de projecten niet tot afhankelijkheid moeten leiden maar dat er een zekere wederkerigheid in moet zitten. "Eigenlijk moeten wij van hun leren, hoe we weer duurzaam, kunnen leven", vindt ze. Ze was onder de indruk van het toneelstuk dat voor hen werd opgevoerd waarin duidelijk werd gemaakt wat de hulpprojecten voor de bevolking betekenen. Wat ze wel jammer vond was dat er zoveel formele bezoeken aan alles en iedereen gebracht moesten worden, dat er weinig ruimte overbleef om gewoon met mensen te praten. Ze hoopt dat het feit dat ze daar geweest is de mensen in de kerk het gevoel geeft dat ze iets begrijpt van hun achtergronden.

Mutual Aid

Sedert een jaar of twee doet het LCN ook mee aan het Mutual Aid Fund van de Londense Rebuilding Society. Dat is een organisatie die in 2000 is opgericht om te investeren in ondernemingen en organisaties die een positieve impact hebben op de sociale omgeving en het milieu. De RBS ontvangt gelden van onder meer de gemeente Londen en een groot aantal deelgemeentes, diverse Barclays fondsen, de Levi Strauss Foundation, RBS community development banking en anderen. Het Mutual Aid Fund is opgezet om financieel en sociaal uitgesloten gemeenschappen van microkredieten te voorzien. Het geld van het MAF komt voor een belangrijk deel van de Migration Foundation of the Metropolitan Housing Trust (500.000 pond). Het MAF programma richt zich op de empowerment van kansarme groepen door hun financiële mogelijkheden en menselijke kapitaal te mobiliseren en als hefboom voor verdere investeringen te fungeren. Het fonds is zo georganiseerd dat organisaties die meedoen eerst zelf geld investeren in de LRS, om vervolgens tot vier maal het geïnvesteerde bedrag terug te kunnen lenen. De organisaties die meedoen (vrijwel alleen organisaties van vluchtelingen en migranten), krijgen een intensieve financiële en op organisatieontwikkeling gerichte training, zodat ze in staat zijn om het geld op een verantwoorde en veilige wijze door te lenen. Inmiddels is de RBS ook een pilot project in Nigeria gestart om de remittances van migranten uit dat land meer productief te maken en te gebruiken voor verantwoorde economische en sociale investeringen. Als deze pilot slaagt is het de bedoeling dat ook projecten in andere Afrikaanse landen van dit programma gebruik kunnen maken.

Het LCN is een van de veertien organisaties die meedoen aan het MAF. De RBS heeft de organisaties van migranten en vluchtelingen gevraagd om zelf het programma mee te helpen ontwikkelen. Eerst hebben de leden van het LCN en het LCN als organisatie, geld bijeengebracht om aandelen in de RBS te kopen. Daarbij ging het om 7.500 pond en om een bedrag van 2.500 pond dat betaald is voor de trainingen van de RBS. Tezamen is dus 10.000 pond ingelegd. Afgelopen jaar heeft het LCN 30.000 pond geleend. Dat geld leent het LCN tegen een lage rente door aan mensen die een kleine onderneming willen starten. Bij oudere mensen gebeurt het ook wel dat het LCN via de lening rekeningen betaalt. Het bedrag dat daarmee gemoeid is wordt daarna in gedeelten terugbetaald. Veel ouderen hebben geen bankrekening, dus zij kunnen langs de normale weg nooit iets lenen. De mensen van het LCN gaan bij ze langs om de betalingen op te halen. Ze betalen wat ze kunnen missen. Bij de ouderen schrijft het LCN een bepaald bedrag in de boeken, maar geeft de mensen minder in de hand, zodat de rente al vooruit betaald is. Dat voorkomt problemen. In het totaal heeft het LCN zevenendertig mensen aan een microkrediet geholpen. Op dit moment zijn er zeventien mensen die een krediet hebben lopen. Iedereen betaalt netjes terug, vertelt Grace. Ook mensen die geen

papieren hebben kunnen een krediet krijgen van het LCN, als ze iemand voordragen die garant voor ze kan staan. De mensen die een lening ontvangen, krijgen gemiddeld 300 pond per jaar. Het minimum is 50 pond, het maximum 3000 pond. Van de mensen die een krediet hebben gekregen is er één een wasserette begonnen, een ander importeert goederen uit Oeganda, vooral etenswaren.

Een vrouw heeft via het LCN geld geleend om een handel op te zetten, waarbij zij millet verpakt en doorverkoopt aan kleine zaakjes en particulieren. Er zijn vijf mensen die hun geld in Oeganda zelf investeren. Een persoon heeft een pletmachine gekocht en hij wil nu een schilmachine. Er wordt ook een culturele groep in Oeganda gesteund met 2000 pond voor uitrusting, uniformen en dergelijke. Zij treden op bij bruiloften en organiseren festivals. Daarvoor adverteren ze zelfs in Londen. Het laatste festival dat ze georganiseerd hebben was een hele happening, waarbij ook veel mensen uit Londen betrokken waren. Het LCN is van plan om zijn investering in de RBS te verhogen, zodat er meer geld komt om uit te lenen. Van de rente die binnenkomt gaat de helft naar de RBS en de helft naar het LCN.

Informele bank

Voor illegalen zijn de micro kredieten een manier om de negatieve spiraal waarin zij zitten te doorbreken. Naast het kredietsysteem zijn er nog twee andere manieren waarop illegalen door de gemeenschap ondersteund worden. Wanneer zij echt in nood zijn dan worden andere organisaties via de kerk en via de organisaties gevraagd om geld te geven, of om iemand in huis te nemen. Verder is er een enkele illegaal die meedoet aan het informele banksysteem dat de Oegandezen onderling regelen. Grace legt het uit:

Een vrouw zonder papieren doet mee aan een informeel bank systeem. Men wilde haar niet toelaten, maar ik heb gezorgd dat ze mee kon doen en gezegd dat ze betrouwbaar is. Het is voor haar de enige manier om af en toe over meer geld te beschikken voor grote uitgaven. Ze heeft wel ergens een schoonmaakbaantje, maar dat levert weinig op. Het gaat zo: een groep mensen vormt met elkaar, op basis van wederzijds vertrouwen, een kring. Deze kring heeft meer dan 20 leden. Iedereen legt ongeveer 250 pond per maand in. Iedere maand krijgen vier mensen een uitkering. Deze kring is heel stabiel. Hij bestaat al meer dan 10 jaar, dat hebben ze onlangs gevierd. Het heet *Bedo Ber* –saamhorigheid–.

Het LCN is altijd op zoek naar nieuwe manieren om inkomsten te genereren om de Oegandezen in Londen, legaal of illegaal en in Noord Oeganda te ondersteunen en toont zich daarin heel creatief. Een laatste loot aan de tak van Grace is het opzetten van een loterij.

Wat we ook doen is een loterij organiseren, daar zijn we in april mee begonnen, *Worldwide Glorious Lottery Syndicate*. We hebben 52 leden, die betalen 5 pond per maand voor hun lidmaatschap. Elke week geven we loterijkaartjes uit. Om zo iets te doen moet de Big Lottery toestemming geven en moet je bepaalde regels volgen, maar zo kunnen we wel inkomen genereren voor onze organisatie en hebben de mensen het gevoel dat ze ook iets terug kunnen krijgen als ze mee doen. We weten nog niet precies wat we gaan doen met het geld dat we hiermee verdienen. We hopen natuurlijk wel dat de loterij zal groeien.

Conclusie

Het Londense Latitude Care Network is begonnen als een initiatief van een persoon. Hoewel het nog steeds te omschrijven is als een kwetsbare organisatie, is het door de jaren heen wel steeds professioneler is geworden. Bijzonder aan het LCN is dat het erin geslaagd is zijn netwerk steeds meer uit te breiden met organisaties als Age Concern en de British Refugee Council en de Rebuilding Society. De geschiedenis van het LCN is in zekere mate kenmerkend voor de manier waarop kwetsbare en gemarginaliseerde groepen zich zelf organiseren. Het begint vaak met initiatief van een persoon die zich het lot van zijn landgenoten aantrekt. Bij dit soort initiatieven wordt meestal weinig onderscheid gemaakt tussen mensen die legaal en illegaal in het gastland verblijven, omdat die scheidslijn in de beleving van de mensen zelf tamelijk willekeurig is. Een van de redenen waarom het LCN in staat is om niet alleen te overleven als organisatie maar ook nieuwe wegen in te slaan, is de open houding van Grace en haar wil om te leren. Zij is het voorbeeld van iemand die in staat is om bonding binnen de eigen gemeenschap te combineren met bridging naar andere gemeenschappen en de meer formele Engelse structuren. Op deze manier ontwikkelt zich in snel tempo een transnationaal netwerk van Noord Oegandezen, waarbinnen niet alleen de migranten de achterblijvers steunen, maar de achterblijvers op hun beurt, bijvoorbeeld met culturele programma's ook de migranten steunen.

De sociale en politieke situatie in Oeganda blijft uiterst wankel. Als het land erin slaagt de relatieve stabiliteit van nu te continueren dan zal een deel van de generatie kinderen die nu met hulp uit Londen naar school gaat, er op een dag misschien voor kiezen om naar Engeland of een ander Westers land te migreren. De kans is groot dat zij de werkervaring en kennis die zij daar opdoen, zullen gebruiken bij de ontwikkeling van hun land van herkomst. Een gevolg hiervan kan zijn dat er binnen de transnationale netwerken meerdere cyclische bewegingen tegelijk plaatsvinden, waarbij groepen mensen elkaar over en weer steunen en nu eens een periode hier en dan weer een periode daar verblijven. Deze ontwikkelingen zullen het vraagstuk van integratie en het al dan niet hebben van toegang tot de verzorgingsstaat in een ander daglicht plaatsen.

Conclusies

In dit vooronderzoek naar de informele vormen van sociale zekerheid van migranten zonder papieren zijn drie vragen aan de orde gesteld:

1. Welke vormen van informele etnische steun en sociale zekerheid voor en door illegale migranten zijn er, op basis van formele onderzoeken en informele literatuur, te onderscheiden in West-Europa (met de nadruk op Nederland) in de landen van herkomst en binnen diverse transnationale netwerken?
2. Is het mogelijk om op basis van een drietal case studies meer inzicht te krijgen in de manier waarop informele steun- en supportsystemen van drie verschillende etnische groepen in de praktijk werken?
3. Wat is er te zeggen over de raakvlakken van de gevonden vormen van steun met formele vormen van sociale zekerheid en in hoeverre dragen ze bij aan verdere ontwikkeling van (nieuwe) systemen van sociale zekerheid?

Uit de literatuurstudie blijkt dat het fenomeen arbeidsmigratie, ondanks de restrictieve maatregelen van de Europese landen, niet af- maar juist toeneemt. Er zijn verschillende factoren die hieraan bijdragen, zoals veder gaande ontwikkelingen op het gebied van informatietechnologie (internet, skype, mobile banking e.d.), makkelijker en goedkopere manieren van reizen, de bijdragen die migranten leveren aan de ontwikkeling van de streken waar zij oorspronkelijk vandaan komen en het ontstaan van gevestigde migrantengemeenschappen in de Europese steden. Daarbij blijkt de scheidslijn tussen legale en illegale migratie tamelijk dun te zijn en restrictieve maatregelen bij te dragen aan het ontstaan van informele, deels illegale, circuits.

De laatste jaren is de samenstelling van de groep migranten zonder papieren sterk veranderd. Niet alleen is het aandeel van vrouwelijke migranten toegenomen, de landen waar zij vandaan komen zijn steeds talrijker geworden en hun positie in de landen waar ze verblijven wordt steeds kwetsbaarder.

Het motief om te migreren is meestal van economische aard. Men zoekt naar lotsverbetering en mogelijkheden om het gezin en de familie meer perspectief te bieden. De keuze naar welk continent of welk land men migreert wordt, in tegenstelling tot wat vaak gedacht wordt, niet gemaakt op grond van economische motieven of mogelijkheden om gebruik te maken van de verzorgingsstaat. Daarbij spelen vooral de mogelijkheden om in het land van bestemming aan te kloppen bij familie, dorps-, streek- of landgenoten een rol.

Nieuwe migranten die de sprong naar Nederland wagen, maken dankbaar gebruik van de informele markten die zich binnen de verschillende gevestigde etnische groepen ontwikkeld hebben. Uit de literatuurstudie en de drie case studies blijkt dat de migratieduur van een bepaalde gemeenschap (daarmee wordt zowel bedoeld op de traditie binnen bepaalde groepen om naar het buitenland te trekken, als op de lengte van het verblijf in het ontvangende land) van grote invloed is op de ontwikkeling van informele vormen van sociale zekerheid.

Zo heeft de in de case study onderzochte groep Turkse Bulgaren, die een korte migratietraditie kent, nog weinig eigen netwerken en systemen van onderlinge steun en solidariteit. Zij doen vooral een

beroop op de bestaande informele markten van de reeds langer gevestigde Nederlandse Turken. Bij vertrek zijn de Turkse Bulgaren niet of nauwelijks geïnformeerd over het Nederlandse sociale stelsel en hebben zij hier ook geen verwachtingen van. Naarmate ze langer in Nederland verblijven neemt hun kennis van de bestaande structuren toe en beginnen zich de eerste gedachten over eigen vormen van steun te ontwikkelen.

Groepen die een langere migratietraditie kennen, zoals Ghanezen in Amsterdam Zuid-Oost, Filippijnse Domestic Workers die in verschillende landen in het Midden-Oosten en het Westen werken, en (deels gevluchte) Noord-Oergandezen in Londen, ontwikkelen eigen informele steun-systemen die geworteld zijn in de transnationale bindingen die er bestaan tussen migranten en achterblijvers. Zo zijn de Filippijnse MDW's vaak opgenomen in een transnationaal netwerk van Filippijnse vrouwen die al in Hongkong of Singapore of Europa gevestigd zijn als domestic worker en komen ze op voorspraak zelf vroeg of laat ook terecht in Europa, de Verenigde Staten, Canada of elders in de westerse wereld. Zij hebben zich wereldwijd georganiseerd en doen pogingen om hun levens- en werkomstandigheden structureel te verbeteren. Uit de beperkte case study komt een palet aan organisaties naar voren dat zich bezighoudt met de positie van de Filippijnse MDW's. Allereerst is er Respect, een Filippijns netwerk van domesticworkers in verschillende landen, daarnaast zijn er: Het Steunpunt Filippijnse Vrouwen in Nederland, de Filippijnse Arbeiders Vereniging in Nederland, de transnationale zelforganisatie van domestic workers zonder papieren Trusted, en zijn de samenwerking de FNV.

In 1980 al is de Commission for Filipino Migrant Workers (CFMW) opgericht voor huishoudsters die zonder papieren in het buitenland werken. De CFMW biedt concrete hulp bij migratie en organiseert feesten en laagdrempelige bijeenkomsten om op de hoogte te blijven van wat er speelt. De CFMW verspreidt ook informatie onder MDW's en bestiert een kleinschalige kredietbank. Deze coöperatieve kredietbank doet aan 'empowerment' van leden, zodat ze na terugkeer naar de Filippijnen goed in hun levensonderhoud kunnen voorzien. Filippijnse migranten met een legale verblijfstitel en migranten zonder papieren leggen een bepaald bedrag in; van het gecumuleerde kapitaal worden leningen uitgezet om op de Filippijnen micro-ondernemingen op te zetten, waarvan het ondernemingsplan wel eerst moet worden goedgekeurd door de leden van de coöperatie. Door ook voor zich zelf te investeren kunnen de vrouwen de mogelijkheid van vrijwillige terugkeer open te houden.

Het voorbeeld van de Filippijnse domestic workers laat zien dat migranten zonder papier niet alleen profiteren van bestaande etnische netwerken in de ontvangende landen en geld naar huis sturen om hun familieleden te ondersteunen, ze investeren ook gericht in de ontwikkeling van de gebieden waar zij vandaan komen.

Anders dan vaak verondersteld wordt, besteden de achterblijvers in de landen van herkomst de overmakingen van hun familieleden die elders werken, niet louter consumptief. Veel geld wordt geïnvesteerd in economische ontwikkeling van de landbouw en in andere sectoren, waarbij dankbaar gebruik gemaakt wordt van nieuwe manieren van *mobile banking*.

In migratiestudies ligt de focus doorgaans op de steun die migranten bieden aan de achterblijvers, maar ook in omgekeerde richting is sprake van hulp en ondersteuning. Achterblijvers verzorgen bijvoorbeeld op afstand informatie en diensten, zoals het regelen van documenten die migranten bij formaliteiten in het Westen nodig hebben. Ze hebben een actieve rol in het betrekken van migranten bij de dorpsontwikkeling en ze zetten ontwikkelingsprojecten op met geld van migranten.

Behalve die praktische steun bieden achterblijvers ook sociale steun in de vorm van gastvrijheid en bescherming tijdens terugkeerbezoeken. En tot slot hebben ze een symbolische functie als toevluchtsoord voor migranten in het Westen die om welke reden ook definitief naar de thuishaven willen terugkeren. Er is dus nadrukkelijk geen sprake van eenrichtingsverkeer, maar van *reciprociteit*, wederkerigheid.

Een voorbeeld wordt gegeven door het Latitude Care Network een kleine organisatie van Noord-Oegandezen in Londen. Bijzonder aan het LCN is dat het erin geslaagd is zijn netwerk steeds meer uit te breiden met organisaties als Age Concern (een Engelse zorgorganisatie), de British Refugee Council en de Londense Rebuilding Society die actief investeert in achterstandswijken en achterstandsgroepen. Met behulp van deze organisaties wordt een systeem van onderlinge steun en micro-kredieten opgezet dat zich tegelijkertijd richt op de Oegandezen in Londen en in Noord-Oeganda en dat de onderlinge betrekkingen tussen deze groepen bevordert. Een van de redenen waarom het LCN in staat is om nieuwe wegen in te slaan, is door bonding binnen de eigen gemeenschap te combineren met bridging naar andere gemeenschappen en de meer formele Engelse structuren. Op deze manier ontwikkelt zich in snel tempo een transnationaal netwerk van Noord-Oegandezen, waarbinnen niet alleen de migranten de achterblijvers steunen, maar de achterblijvers op hun beurt ook de migranten steunen.

Het LCN laat zien dat het juist de meest geïntegreerde personen zijn die op verschillende manieren banden met het thuisland blijven onderhouden. Als Oeganda er in slaagt de relatieve stabiliteit van nu te continueren dan zal een deel van de generatie kinderen die nu met hulp uit Londen naar school gaat, er op een dag misschien voor kiezen om naar Engeland of een ander Westers land te migreren. De kans is groot dat zij de werkervaring en kennis die zij daar opdoen, zullen gebruiken bij de ontwikkeling van hun land van herkomst.

Nieuwe vormen van verzekering?

Het fenomeen van toegenomen mobiliteit en toenemende arbeidsmigratie verhoudt zich lastig met de verzorgingsstaat met zijn principes van nationale territorium en anonieme solidariteit. Een van de uitdagingen in tijden van toenemende mobiliteit en arbeidsmigratie is om te kijken of er geen andere vormen van sociale zekerheid ontwikkeld kunnen worden, die de geslotenheid van het verzorgingsstaatprincipe kunnen doorbaken zonder dat ze tot onbeheersbare kosten voor bepaalde groepen of bepaalde regio's leiden.

Uit dit vooronderzoek blijkt dat de raakvlakken tussen de informele en de formele vormen van sociale zekerheid vooralsnog beperkt zijn. De onderlinge steunsystemen die binnen transnationale netwerken van migranten ontwikkeld worden kennen een geheel eigen dynamiek, die eerder gevoed wordt door nieuwe technologische ontwikkelingen en door investeringen van migranten in de streken van herkomst dan door nieuwe ontwikkelingen in de nationale stelsels van sociale zekerheid. Directe aangrijpingspunten vanuit een formele sociale zekerheidsoptiek lijken er niet direct te zijn, vooral omdat de kaders van de sociale zekerheidsstelsels (nog) vooral bepaald worden door die van de nationale staat.

Meer mogelijkheden om de sociale zekerheid van migranten zonder papieren te bevorderen, lijken er te liggen op het gebied van al dan niet commerciële verzekeringen. De onderlinge verzekerings-systemen die in Nederland in de negentiende eeuw ontstonden en die nog steeds gangbaar zijn in branches als die van de binnenvaart, kunnen tot inspiratie dienen bij het denken over nieuwe verzekeringsvormen voor migranten. De vraag is of het mogelijk is hun informele bank- en verzekerings-systemen, die nu vooral gebaseerd zijn op vertrouwen, uit te breiden, zodat mensen, ongeacht de

plek waar zij wonen, geld in kunnen leggen om de risico's van bijvoorbeeld ziekte of een tijdelijke gebrek aan inkomen af te dekken. Vragen die daarbij opdoemen zijn:

1. Op grond van welke criteria of welk belang kan iemand worden toegelaten tot zo'n onderlinge verzekering?
2. Welke sancties kun je treffen als iemand zijn verplichtingen niet nakomt?
3. Zijn er juridische belemmeringen voor een dergelijk systeem?

Een idee voor een vervolgstudie is om met een aantal experts en een aantal ervaringsdeskundigen een gedachte-experiment uit te voeren om te kijken welke transnationale verzekeringssystemen mogelijk zouden zijn en welke vraagstukken daarbij moeten worden opgelost.

Verantwoording case studies

De case study naar Bulgaarse Turken in Utrecht is uitgevoerd in het najaar van 2010. Voor deze studie zes personen geïnterviewd, waarvan enkelen twee maal. De volgende artikelen hebben gediend als achtergrondinformatie.

- Kuiper, J., *Acht Roemenen op één kamer*, in: De Groene Amsterdammer, 27 februari 2010.
- Lange, Y., *Europa en de Roma*, in: De Groene Amsterdammer, 22 september 2010.
- Kuiper, J., *Geen geld voor een paspoort*, in: De Groene Amsterdammer, 21 september 2010.
- *Werkvergunning blijft verplicht voor Bulgaren en Roemenen*, in: NRC Handelsblad katern Economie, 24 maart 2010.
- Frederiek Weeda (2008), *Haagse wijken in trek bij Bulgaren*, in: NRC Handelsblad katern Binnenland, 3 mei 2008

Voor de case study naar Filipijnse Domestic Workers is op 12 september 2010 uitgebreid gesproken met drie vrouwen. Voor aanvullende vragen is heen en weer gemaild. Daarnaast is gebruik gemaakt van het recente portret van Lorie portret in:

- Tinnemans, Will (2009), *Onzeker bestaan. Leven aan de rafelrand van de arbeidsmarkt*, Amsterdam, Nieuw Amsterdam, pagina 82-89

en van een artikel in *de Volkskrant*:

- Stoker, Elsbeth (17 juli 2010), 'Nooit alleen, want Allah en Jezus leiden ons', *de Volkskrant* katern Economie, pagina 2-3.

De case study naar het Latitude Care Network is uitgevoerd gedurende twee korte bezoeken aan Londen in het voorjaar en het najaar van 2010. Tijdens deze bezoeken is uitgebreid gesproken met de directeur van het netwerk, enkele mensen die gebruik maken van de diensten van het LCN en de dominee van de kerk die het LCN steunt, is een kerkdienst bijgewoond en zijn enkele huisbezoeken afgelegd. Daarnaast is gebruik gemaakt van informatie van de volgende websites.

<http://www.latitudecarenetwork.org/>

<http://www.londonrebuilding.com/the-mutual-aid-fund/c2d6f391-af51-4574-be3e-331ce96ee5a4>

Literatuur

- Abrantes, Manuel (2008), *A Momentum for Old Divisions. Responses of Brazilian Immigrant Workers to the Policy Framework of Flexicurity: a Case Study*, Master's thesis, Amsterdam, UvA
- Basch, Linda, Nina Glick Schiller, Cristina Szanton Blanc (1997, 4th ed.), *Nations Unbound. Transnational Projects, Postcolonial Predicaments and Deterritorialized Nation-States*, Amsterdam, Gordon and Bleach Publishers
- Böcker, Anita (1994), *Turkse migranten en sociale zekerheid: van onderlinge zorg naar overheidszorg?*, Amsterdam, Amsterdam University Press
- Broere, Kees (2010), *Van Accra naar Amsterdam. Afrikaanse migranten op weg naar Europa*, Amsterdam, de Volkskrant/Meulenhoff
- Buitenlandse Zaken, ministerie van, ministerie van Justitie (2008), *Beleidsnotitie Internationale Migratie en Ontwikkeling*, Den Haag
- Casanova, Ann M. (2007), *Remittances and Mobile Banking*, Migrant Remittances 2007 (3)
- CFMW (2008), *MDW's Visible and Making a Difference. Research Report on Migrant Domestic Workers (MDW's) in the Netherlands*, summary in Reader Expert Meeting on the Legal Position of (Migrant) Domestic Workers, Amsterdam, CFMW
- Cornelius, Wayne, T. Tsuda, P.L. Martin and J.F. Hollifield (eds) (2004), *Controlling Immigration. A Global Perspective*, 2nd Edition, Stanford, Stanford University Press
- Engbersen, G.B.M., J.P. van der Leun, J. de Boom, P. van der Heijden en M. Cruijff (2002), *Illegale vreemdelingen in Nederland. Omvang, overkomst, verblijf en uitzetting*, Rotterdam, RISBO/Erasmus Universiteit
- Entzinger, Han en Jelle van der Meer (red.) (2004), *Grenzeloze solidariteit. Naar een migratiebestendige verzorgingsstaat*, Amsterdam, De Balie
- Finch, Janet (1989), *Family Obligations and Social Change*, Cambridge, Polity Press
- Fleischer, Annett (2007), *Marriage over Time and Space among the Male Migrants from Cameroon to Germany*, Paper for Conference 'Gender, Generations and the Family in International Migration', Florence, 14-16 June 2007
- Haas, Hein de (2003), *Migration and Development in Southern Morocco. The Disparate Socio-Economic Impacts of Out-Migration on the Todgha Oasis Valley*, Amsterdam (proefschrift, uitgegeven in eigen beheer)
- Heijden, Peter G.M. van der, van Gils, Ger, Cruijff, Maarten en Hessen, Dave (november 2006), *Een schatting van het aantal in Nederland verblijvende illegale vreemdelingen in 2005*, Utrecht, IOPS-Utrecht, Universiteit Utrecht
- Heijden, Chris van der (2008), *Meer dan een zakcentje. Geldzendingen leveren meer op dan hulp*, Internationale Samenwerking 2008 (7)
- Huisman, Charlotte, en Stoffelen, Anneke (2010), *'Illegale kinderen toch onder dak'*, de Volkskrant, 19 juli 2010, pagina 3
- Hopkins (oktober 2005), Ruth, *'Slavenhandel op de Wallen'*, M (maandblad van NRC Handelsblad), pagina 14-28
- Jansen, Willem (2005), *"Wat moet ik zonder papieren?": De leefsituatie van Ghanese jongeren zonder verblijfsvergunning in Amsterdam Zuid-Oost*, Amsterdam, Wetenschapswinkel Vrije Universiteit
- Justitie, ministerie van (2004), *Illegalennota*, inclusief brief van de minister voor Vreemdelingenzaken en Integratie, op 23 april 2004 aangeboden aan de Tweede Kamer, Vergaderjaar 2003-2004, 29537
- Kabki, Mirjam (2007), *Transnationalism, Local Development and Social Security. The Functioning of Support Networks in Rural Ghana*, Leiden, African Studies Centre

- Leun, Joanne van der (2003), *Looking for loopholes. Processes of incorporation of illegal immigrants in the Netherlands*, Amsterdam, Amsterdam University Press
- Lutz, Helma (ed.) (2008), *Migration and Domestic Work. A European Perspective on a Global Theme*, Hampshire, Ashgate
- Martinali, Ellen (2005), *Kwetsbaarheid en weerbaarheid van Filipijnse huishoudsters zonder verblijfsvergunning*, doctoraalscriptie culturele antropologie en niet-westerse sociologie, Universiteit Utrecht
- Mazzucato, Valentina (2005), *Ghanaian Migrants' Double Engagement: A Transnational View of Development and Integration Policies*, Global Migration Perspectives No. 48, October 2005
- Mazzucato, Valentina (2009), *Informal Insurance Arrangements in Ghanaian Migrants' Transnational Networks: The Role of Reverse Remittances and Geographic Proximity*, World Development 2009, doi-10/1016/j.worlddev. 2008.11.001
- Meer, Jelle van der (2008), *Snel schakelen tussen Accra en Amsterdam*, Internationale Samenwerking, 2008 (07)
- Muller, Paulien (2010), *Scattered Families. Transnational Family Life of Afghan Refugees in the Netherlands in the Light of the Human Rights-Based Protection of the Family*, Antwerp/Oxford/Portland, Intersentia
- OECD (2005), *Migration, Remittances and Development. The Development Dimension*, Paris, OECD
- Salazar Parreñas, Rhacel (2005), *Children of Global Migration. Transnational Families and Gendered Woes*, Stanford, California, Stanford University Press
- Sassen, Saskia (ed.) (2002), *Global Networks, Linked Cities*, New York/London, Routledge
- Staring, R. (2001), *Reizen onder regie. Het migratieproces van illegale Turken in Nederland*, Amsterdam, Het Spinhuis
- Swaan, A. de (1989), *Zorg en de staat. Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten*, Amsterdam, Bert Bakker
- Tinnemans, Will (1994), *Een gouden armband. Een geschiedenis van mediterrane immigranten in Nederland 1945-1994*, Utrecht, Nederlands Centrum Buitenlanders
- Tinnemans, Will (2005), *Een grensoverschrijdende kwestie. Illegalen en illegale arbeid*, Amsterdam, Stichting BMP
- Walsum, Sarah van, *Migrants, banks and security issues in a context of globalisation*, Paper Conference Critical Perspective on Security, Maastricht, 27/28 mei 2010

© 2012, BMP
Willem de Zwijgerlaan 350 B/2
1055 RD Amsterdam
T: 020-428 27 28
E: info@stichtingbmp.nl
W: www.stichtingbmp.nl

